

**ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ
АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ**

**АРТАК МОВСИСЯН[†], РОБЕРТ КАЗАРЯН,
РУСЛАН ЦАКАНЯН, ЛИАННА КАРАПЕТЯН**

**АРМЯНСКОЕ НАГОРЬЕ В ПИСЬМЕННЫХ
ИСТОЧНИКАХ ДРЕВНЕГО ВОСТОКА В III
ТЫСЯЧЕЛЕТИИ И ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ II
ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ДО Н.Э.**

КНИГА II

**ИСТОЧНИКИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ II ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ
ДО Н.Э. ОБ АРМЯНСКОМ НАГОРЬЕ**

**ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ
2023**

**YEREVAN STATE UNIVERSITY
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES**

**ARTAK MOVSISYAN[†], ROBERT GHAZARYAN,
RUSLAN TSAKANYAN, LIANNA KARAPETYAN**

**THE ARMENIAN HIGHLAND IN WRITTEN SOURCES
OF THE NEAR EAST IN THE III MILLENNIUM AND THE
FIRST HALF OF THE II MILLENNIUM BC**

BOOK II

**SOURCES OF THE FIRST HALF OF THE II MILLENNIUM
BC ABOUT THE ARMENIAN HIGHLAND**

**YEREVAN
YSU PRESS
2023**

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ†, ՌՈԲԵՐՏ ՂԱԶԱՐՅԱՆ,
ՌՈՒՍԼԱՆ ՑԱԿԱՆՅԱՆ, ԼԻԱՆՆԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
Ք.Ա. III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ԵՎ II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ
ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ**

Գիրք II

**Ք.Ա. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻ
ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ
ՄԱՍԻՆ**

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2023**

ՀՏԴ 930.2

ԳՄԴ 63.2

Հ 253

**Հրատարակության է երաշխավորվել Երևանի պետական
համալսարանի և ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհուրդների որոշմամբ:**

Հ 253 Հայկական լեռնաշխարհը Հին Արևելքի Ք.ա. III հազարամյակի և II հազարամյակի առաջին կեսի գրավոր աղբյուրներում / Ա. Մովսիսյան, Ռ. Ղազարյան, Ռ. Ցականյան, Լ. Կարապետյան.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2023.- Գիրք II: Ք.ա. երկրորդ հազարամյակի առաջին կեսի սկզբնաղբյուրները հայկական լեռնաշխարհի մասին.- 124 էջ:

Աշխատությունը ներկայացնում է Հայկական լեռնաշխարհի երկրների և բնակավայրերի հնագույն պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներից Ք.ա. XIX-XVII դդ. «կապադովկյան», միջագետքյան և հին խեթական (Ք.ա. XVII-XVI դդ.) սեպագիր տեքստերի գիտական հրատարակությունը՝ կից պատմագիտական հետազոտությամբ:

Աշխատությունը «Հայկական լեռնաշխարհը Հին Արևելքի Ք.ա. III հազարամյակի և II հազարամյակի I կեսի գրավոր աղբյուրներում» շարքի երկրորդ հատորն է և կարող է օգտակար լինել հայագետներին ու արևելագետներին, ինչպես նաև Հին Արևելքի պատմությամբ հետաքրքրվող ընթերցողներին:

Սույն ուսումնասիրությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի դրամաշնորհային ծրագրի շրջանակում (20TTSH-047, 2020-2023 թթ.):

ՀՏԴ 930.2

ԳՄԴ 63.2

Գիրքը տպագրվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ:

ISBN 978-5-8084-2652-8

<https://doi.org/10.46991/YSUPH/9785808426528>

© ԵՊՀ հրատ., 2023

© Հեղ. խումբ, 2023

**Գիրքը նվիրվում է
ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ,
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
առաջատար գիտաշխատող, պ.գ.դ., պրոֆեսոր
Արտակ Մովսիսյանի հիշատակին (1970-2020 թթ.):**

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	7
ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ	9
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ, ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ, ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	11

ԳԼՈՒԽ 1

ՀԻՆ ԱՇՇՈՒՐՅԱՆ («ԿԱՊԱԴՈՎԿՅԱՆ») ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ	15
1.1. ԱՇՇՈՒՐՅԱՆ («ԿԱՊԱԴՈՎԿՅԱՆ») ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԹԵԳԱՐԱՄԱՅԻ ՄԱՍԻՆ	21
1.2. ԱՇՇՈՒՐՅԱՆ («ԿԱՊԱԴՈՎԿՅԱՆ») ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՍԱՄՈՒԽԱՅԻ ՄԱՍԻՆ	37
1.3. ԱՇՇՈՒՐՅԱՆ («ԿԱՊԱԴՈՎԿՅԱՆ») ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԿՈՒՍՍԱՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ	49

ԳԼՈՒԽ 2

ՀԻՆԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ԵՎ ՄԱՐԻ ՔԱՂԱՔԻ ԲՆԱԳՐԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԵՎ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	60
2.1. ԲԱԲԵԼՈՆԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ	60
2.2. ՄԻՋԱԳԵՏՔՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ	68

ԳԼՈՒԽ 3

ՀԻՆ ԽԵԹԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ	96
---	-----------

SUMMARY	110
PEՅԺՈՄԵ	111
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	112
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	119
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ	119
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ	122

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Յուրաքանչյուր երկրի պատմության կարևոր բաղադրիչներից մեկը պետականության սկզբնավորման և վաղ փուլերի ժամանակաշրջանն է: Այդ ժամանակաշրջանում են ձևավորվում տվյալ ժողովրդի հոգեկերտվածքի ու պետական մտածողության մի շարք բաղադրատարրեր, որոնք ուղեկցում են նրան ողջ պատմության ընթացքում: Այդ առումով Հայաստանի պատմության Ք.ա. III և II հազարամյակների առաջին կեսի պատմությունը ուսումնասիրությունը կարևոր և արդիական է, հատկապես պետականաշինության մեր ժամանակներում:

Հայկական լեռնաշխարհի Ք.ա. III հազարամյակի և II հազարամյակի առաջին կեսի պատմությունը հնարավոր է լուսաբանել հարևան տարածաշրջանների՝ Միջագետքի ու Փոքր Ասիայի պետություններում ստեղծված աղբյուրների շնորհիվ: Դրանց մեծագույն մասը, սակայն, մինչ օրս թարգմանված չէ հայերեն, մեծ թվով բնագրեր ցայսօր չեն մտել հայագիտության շրջանառության մեջ¹:

¹ Առանձին բնագրեր իրենց տառադարձումներով, թարգմանություններով ու մեկնաբանություններով լույս են տեսել Ա. Մովսիսյանի «Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների)» գրքի հավելվածում (Երևան, 2005, էջ 104-167), Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիայում (հ. I, Երևան, 2007, էջ 43-72, համապատասխան բաժինների կազմող և թարգմանիչ՝ Ա. Մովսիսյան) և առանձին հոդվածներում ու ուսումնասիրություններում՝ վկայակոչվելով այս կամ այն խնդրի հիմնավորման նպատակով: Փոքր Ասիայի, Միջագետքի և Հայկական լեռնաշխարհի հին շրջանի պատմության վերաբերյալ աշխատություններ են հրատարակել նաև տվյալ թեմատիկ խմբի անդամները՝ Ռ. Ղազարյանը, Ռ. Ցականյանը, որոնց աշխատություններում տեղ են գտել նաև աղբյուրներ իրենց տառադարձումներով ու թարգմանություններով, օրինակ՝ **Ղազարյան 2013, Քոսյան, Ղազարյան, Խանզադյան, Մարտիրոսյան 2018, Ղազարյան Ռ., Ցականյան Ռ. 2021, Ղազարյան Ռ., Ցականյան Ռ. 2021ա:**

Ք.ա. II հազարամյակի առաջին կեսի աշշուրյան («կապադովկյան») և Հին խեթական և բաբելոնյան ժամանակաշրջանի աղբյուրներում տեղեկություններ են պահպանվել Հայկական լեռնաշխարհի՝ տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության վերաբերյալ:

Գրքում ներառված են աշշուրյան («կապադովկյան») և հին խեթական, ինչպես նաև հինբաբելոնյան տեքստեր, որոնցում կան տեղեկություններ Հայկական լեռնաշխարհի երկրների ու բնակավայրերի մասին: Հարկ է նշել, որ աշշուրյան («կապադովկյան») սեպագիր աղբյուրները եզակի են այդ ժամանակաշրջանի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական կյանքի վերհանման առումով: Պատմագիտական կարևոր նշանակություն ունեն նաև Հինբաբելոնյան և հին խեթական թագավորության ժամանակաշրջանի աղբյուրները: Հայագիտության մեջ այդ աղբյուրների մեծ մասը շրջանառության մեջ չեն դրվել և հնարավորություն են ընձեռում պատկերացում կազմելու Հայկական լեռնաշխարհի հատկապես արևմտյան ու հարավային մասի քաղաքական և տնտեսական իրավիճակի մասին:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Աշխատությունում տեղ են գտել տվյալ ժամանակաշրջանի աղբյուրների հիմնական մասը, որոնք ունեն պատմագիտական որոշակի նշանակություն Հին Հայաստանի պատմության համար: Հայագիտության ոլորտում առանձին նման աշխատության տեսքով մինչ օրս չի իրականացվել: Հաշվի առնելով այդ բնագրերի կարևորությունը Հայաստանի հին շրջանի պատմության ուսումնասիրման համար՝ ձեռնարկվեց սույն աշխատանքը²:

Տեքստերի թարգմանությունը, տառադարձումը, մեկնաբանությունները կատարելիս հաշվի ենք առել վերջին տարիների սեպագրագիտության նոր մոտեցումները: Առանձին ներկայացվել են նաև այդ աղբյուրներում տեղ գտած անձնանունների ու տեղանունների ցանկերը՝ մեկնաբանություններով հանդերձ:

Աշխատությունում օգտագործել ենք նաև մի շարք հատուկ նշաններ, հապավումներ, որոնց ամբողջական ցուցակը տրված է սկզբնամասում: Սույն ուսումնասիրության մեջ կիրառվել են հետևյալ սկզբունքները՝

- ներկայացվել է աղբյուրների ամբողջական տառադարձումը, այնուհետև տրվել է ամբողջական թարգմանությունը,
- տառադարձման ժամանակ նշվել են մեր կամ այլ հեղինակների նկատառումները տեքստում տեղ գտած բացթողումների կամ սխալների վերաբերյալ,
- թարգմանության ժամանակ որոշ բառեր կամ բառակապակցություններ ավելի հասկանալի դարձնելու

² Հեղինակները իրենց երախտագիտությունն են հայտնում ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնի վարիչ, պ.գ.դ. Արամ Քոսյանին՝ սույն աշխատությունը խմբագրելու ու օգտակար խորհուրդներ փայլու համար:

համար տրվել են նաև մեր մեկնաբանությունները դրանց վերաբերյալ,

- հատուկ անունների դեպքում պահպանվել է ներկայումս սեպագրագիտության մեջ ընդունված գրելաձևը,
- տեքստում գործածված շումերերեն բառերը, վերջավորությունները, սահմանիչները (դետերմինատիվները) տառադարձման ժամանակ տրվել են լատիներեն մեծատառերով, իսկ աքքադերեն բառերը՝ շղագիր լատինատառ,
- սահմանիչները, շումերագիր ու աքքադագիր վերջավորությունները տրվել են բառերի վերևի մասում:

**ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ, ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ,
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Դկ – Դիմային կողմ

Հկ – Հակառակ կողմ

[.....] – վնասված, բացակայող և չվերականգնված հատված

[] – բացակայող, սակայն վերականգնված հատված

Դ Դ – վնասված կամ վատ ընթեռնելի մեկ կամ մի քանի սեպանշան

***** – տեքստերի վերաբերյալ բացատրություն

աքք. – աքքադերեն

ՊԲՀ – «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան

Adana – Ադանայի հնագիտական թանգարանում գտնվող աշշուրցի առևտրականների («կապադովյան») տեքստերը

AKT 3 – E. Bilgiç, C. Günbatti, Ankaraner Kültepe-Texte, III (Freiburger Altorientalische Studien Beihefte 3, Stuttgart, 1995

AKT 4 – I. Albayrak, (Ankara) Kültepe Tabletleri (Kt 0/k), IV (Türk Tarih Kurumu Yayinlari VI/33b), Ankara 2006

AKT 5 – Veenhof 2010

AKT 6-a – Larsen 2010

AoF – Altorientalische Forschungen. Akademie der Wissenschaften der DDR. Berlin

ArchAn – Archivum Anatolicum. Anadolu Arşivleri. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri, Ankara

ARMT 1 - Dossin 1946

ARMT 2 – Jean 1941

ARMT 6 – Kupper 1954

ARMT 13 – Dossin et al 1964

ARMT 14 – Birot 1974

ARMT 26, I/2 – Charpin et al 1988

ARMT 28 – Kupper 1998

CAD – The Assyrian Dictionary of the Institute for the Study of Ancient Cultures of the University of Chicago, 21 volumes (1961-2010)

CCT 1 – Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets in the British Museum, London, Part 1, 1921

CCT 2-4 – Smith 1924-1927

CCT 5 – Smith, Wiseman 1956

CTH – Laroche E., Catalogue des textes hittites, Paris, 1971, Editions Klincksieck, 267 p. Premier Supplément, RHA, 1972, N° 30, pp. 94-133

JCS – Journal of Cuneiform Studies (New Haven)

JSOR – Journal of the Society of Oriental Research (Chicago)

Kay – Kayseri Arkeoloji Müzesi (Կեսարիայի հնագիտական թանգարանի «կապադոկյան» աղյուսակներ)

KBo – Keilschrifttexte aus Boğazköi (Leipzig/Berlin, 1923ff)

Kt 72/k-85/k: Առկա են միայն մի քանի մատչելի և ընթերցելի տեքստեր: Առտրականների արխիվների մեծ մասը թվագրվում է REL 80-110 (Ք.ա. 1885-1855 թթ.) միջակայքում: Այս շարքի մի քանի արխիվներ թվագրվում են նաև կարումի հնագիտական ԼԵ շերտով (Ք.ա. մոտ 1840-1700 թթ.):

Kt 87-88/k – Աշշուր-ոեի արխիվը: Աշշուր-ոեիի ամենավաղ գործունեությունը Քանեշում թվագրվում է Ք.ա. 1890 թվականով (REL 75):

Kt 92/k (AKT 5) – Ալի-աբումի որդի Կուլիյա առևտրականի արխիվը (տե՛ս Veenhof 2010 և Kryszat 2004)

Kt 93/k – Աղյուսակներ, որոնք պեղվել են Քանեշի հնավայրում 1993 թվականին: Ալի-ախումի որդի Աշշուր-թակլակուի արխիվը, տե՛ս Michel 2008: 63ff: Պարզ չէ՝ արդյոք տեքստը (kt 93/k 931), որը թվագրվում է Ք.ա. 1893 թվականով (REL 72), արդյո՞ք առնչվում է Ալի-ախումի հոր արխիվին:

Kt 94/k (AKT 6) – Աղյուսակներ, որոնք պեղվել են Քանեշի հնավայրում 1994 թվականին: Իսսու-արիկի որդի Շալլիմ Աշ-

շուրի արխիվը: Այս արխիվից է գտնվել Քանեշում հայտնաբերված ամենավաղ թվագրվող տեքստը, որը պատկանում է Բաշտում-դամքատի որդի Իսսու-արիկին (տեքստը թվագրվում է Ք.ա. 1932 թվականով (REL 42)): Տե՛ս Larsen 2010:

Kt g/k – Առանձին մի տեքստ, որը թվագրվում է Ք.ա. 1848/1839 թվականներով (REL 117/126):

Kt m/k-r/k – Տվյալ արխիվները պարունակում են տեղեկություններ, որոնք թվագրվում են Քանեշի կարումի հնագիտական II շերտի (Ք.ա. մոտ 1970-1840 թթ.) ուշ փուլով: Օրինակ՝ kt m/k 79 տեքստը թվագրվում է REL 134-ով, այսինքն՝ Ք.ա. 1831 թվականով:

Kt m/k – Պուզուր-իլիի որդիների՝ Ամուր-Շամաշի ու Իկունումի արխիվը: Տե՛ս Hecker 2004:

Kt n/k – Աղյուսակները գտնվել են Քանեշի կարումի 1962 թ. պեղումների ժամանակ: Պատկանել են Ամուր-իլիի որդի Աշշուր-իմիտտիի արխիվին:

KTP – Stephens 1927

KUB – Keilschrifturkunden aus Boğhazköi (Berlin, 1921ff)

KUG – The Assyrian cuneiform texts of the Gießen University Library

MDOG – Mitteilungen der deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin

OLZ – Orientalische Literaturzeitung, Berlin

PIHANS – Publications de l'Institut historique et archéologique néerlandais de Stamboul (Leiden)

REL – Revised Eponym List (վերանայված էպոնիմների ցուցակ)

RGTC VI – Del Monte G.F., Tischler J., Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes. Band 6. Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978, 596 S.

RHA – Revue Hittite et Asianique (Paris)

StBoT – Studien zu den Boğazköy-Texten (Wiesbaden), 1965ff

TC – Tablettes cappadociennes du Louvre, Paris

TC 3 – Lewy 1935-1937

TPAK 1 (Kt 90/k) – Պոլզուր-Իշտարի արխիվը: Տե՛ս Michel C., Garelli P. 1997:

TTKY – Türk Tarih Kurumu Yayınlarından (Ankara)

VS (VAT) – Vorderasiatische Museum zu Staatliche Museum zu Berlin («Կապադոկյան» աղյուսակներ Բեռլինի պետական թանգարաններից մեկում՝ Առաջավորասիական թանգարանում)

ԳԼՈՒԽ 1

ՀԻՆ ԱՇՇՈՒՐՅԱՆ («ԿԱՊԱԴՈՎԿՅԱՆ») ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ

Աշշուրցի առևտրականները Ք.ա. XX-XVIII դդ. Փոքր Ասիայի արևելքում, Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում և Ասորիքի հյուսիսում՝ մոտ քառասուն քաղաքներում, հիմնադրել էին առևտրական կայաններ, որոնք տվյալ քաղաքներում նրանց առևտրային գործունեության կենտրոններն էին: Պահպանվել և հայտնաբերվել են նաև այդ առևտրականների թողած գրավոր տեղեկությունները, որոնք Փոքր Ասիայի և հարակից տարածքների պատմության վերաբերյալ առաջին գրավոր տեղական աղբյուրներն են («կապադովկյան»³, կա՛մ Քանեշի, կա՛մ Աշշուրի առևտրական աղյուսակները): Աշշուրի առևտրական գաղութների գործունեությունն արտացոլող տեքստերը բովանդակությամբ բաժանվում են հետևյալ խմբերի՝ առևտրական գործարքների վերաբերյալ նամակներ, իրավաբանորեն ձևակերպված պայմանագրեր, առևտրական գործունեությանն առնչվող ցուցակներ, Փոքր Ասիայից Աշշուր ուղարկվող ապրանքների մասին տեղեկանքներ և այլն: Հաճախ այդ տեքստերը կրում էին անձնական բնույթ, և դրանց շնորհիվ մենք տեղեկանում ենք նաև այդ ժամանակաշրջանի ընտանեկան հարաբերությունների, անձնային կապերի և այլնի մասին:

³ Դեռևս 1881 թ. Բրիտանական թանգարանը հրատարակեց մի սեպագիր աղյուսակ, որը գնվել էր Կ. Պոլսում և այնտեղ էր բերվել պատմական Կապադովկիայի տարածքից: Նմանատիպ աղյուսակ կար նաև Փարիզի ազգային գրադարանում: Այդ պատճառով այդ աղյուսակները կոչվեցին «կապադովկյան»: Վերծանված ու հրատարակված «կապադովկյան» գրավոր աղբյուրները ներկայացնում են Քանեշի առնվազն Ք.ա. մոտ 1930-1710 թթ. պատմությունը, սակայն դրանց մեծագույն մասը թվագրվում է Ք.ա. 1895-1865 թվականներով:

Նրանց մեծ մասը հայտնաբերվել է ներկայիս Քյուլթեփե (Մոխրաբլուր) բլրի մոտ և թվագրվում է հիմնականում Ք.ա. XX-XVIII դարերով:

Հնագիտական տվյալների համաձայն՝ Քանեշի հնագիտական շերտերը (18 հնագիտական շերտ) ընդհանուր առմամբ սկսվում են ուշ վաղ բրոնզեդարից և տևում մինչև ուշ հռոմեական շրջան: «Կապադովկյան» աղբյուրներով վկայված Քանեշի թագավորության շրջանը (Ք.ա. XX-XVIII դդ.) 6-8-րդ հնագիտական շերտերն են (8-II, 7-Ib, 6-Ia): Հնավայրի II շերտը թվագրվում է Ք.ա. մոտ 1970-1840, իսկ Ib շերտը՝ Ք.ա. մոտ 1840-1700 թվականներով:

Դեռևս 1925 թ. չեխոսլովակյան արշավախումբը՝ Բ. Հրոզնու գլխավորությամբ, թույլտվություն ստացավ պեղումներ անցկացնելու Քյուլթեփեյում: Նա հայտնաբերեց մոտ հազար սեպագիր աղյուսակներ: Բ. Հրոզնու գլխավորած պեղումների և ուսումնասիրությունների հիման վրա հաստատվեց, որ Քյուլթեփեն Քանեշն է:

Քանեշ կամ Նեսա քաղաքը գոյություն է ունեցել Ք.ա. III հազարամյակի վերջից և առևտրային կապեր է ունեցել Միջագետքի ու Ասորիքի հետ դեռևս աքքադական պետության և Ուրի երրորդ հարստության ժամանակաշրջանում⁴: Քանեշի միջնաբերդում (Վերին քաղաքում) 2013 թ. հայտնաբերվել են հարյուրավոր կնիքներ: Գտնված ամենահին կնիքը թվագրվում է Ք.ա. 1928 թվականով⁵: Աշշուրյան առևտրական գաղութի՝ *կարումի*⁶ ստեղծման ժամանակ ակնհայտ է, որ արդեն առևտրական կապեր կային Քանեշի և այլ քաղաքների միջև⁷:

⁴ Տե՛ս **Dercksen 2008**: 112:

⁵ Տե՛ս **Dercksen 2008**: 111:

⁶ Աքքադերենում *կարում* (*kārum*) բառը նշանակում է *հանգրվան, կայան, նավահանգիստ, վայր*, որտեղ առևտուր էր իրականացվում, տե՛ս **CAD** 8: 233-235:

⁷ Տե՛ս **Özgüç 1986**:

Կարումից գտնված մոտ 23.500 աղյուսակներից մոտ 23.000-ը հնագիտական II շերտից են հայտնաբերվել, միայն հինգ հարյուրը՝ Ib շերտից: Քանեշի միջնաբերդում (Վերին քաղաքում) գտնվել է միայն 40 աղյուսակ, մնացած բոլորը՝ կարումից: «Կապադովկյան» աղբյուրներում առաջին անգամ հիշատակվել են խեթական հատուկ անուններ, նաև խեթերենից փոխառած բառեր:

Քանեշը նաև բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում Փոքր Ասիայում ձևավորված պետական կազմավորումներից մեկի կենտրոնն էր: Այն հավանաբար իր պատմությունը սկսել է դեռևս Ք.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսին, համենայն դեպս քաղաքը գոյություն ուներ մինչև աշշուրցի առևտրականների ժամանումը այդտեղ և ակտիվ առևտրատնտեսական գործունեության սկիզբը:

Քանեշն իր ազդեցությունն է թողել նաև խեթական պետության (Ք.ա. XVII դ. կեսեր-XII դ. սկիզբ) կազմավորման ու կայացման գործընթացում: Քաղաքը խեթական պետության մեզ հայտնի երկրորդ կենտրոնն էր Կուսսարայից հետո, և նրա տարածքը հենք է հանդիսացել խեթական պետության հետագա ընդարձակման համար: Քանեշի պետական կառուցվածքը, կառավարման համակարգը նույնպես իրենց ազդեցությունն են թողել խեթական պետական համակարգի վրա:

Փոքր Ասիայում դարեր շարունակ մինչ այդ բրոնզ էին արտադրում, քանի որ այստեղ կան անագի հանքավայրեր: Երբ այդ անագը պակասեց, աշշուրցի վաճառականները այն սկսեցին այլ տեղերից ներկրել Փոքր Ասիա: Այդտեղ մեծ պահանջարկ կար նաև Միջագետքում արտադրվող կտորեղենի նկատմամբ: Բացի վերոնշյալ ապրանքներից՝ ներկրում էին նաև թանկարժեք քարեր, պղինձ, արծաթ, ոսկի և այլն: Ճանապարհին գտնվող երկրների ու քաղաքների կառավարիչները հարկեր էին գանձում առևտրական քարավաններից:

Հաճախ առևտրականները աշխատում էին շրջանցել բնակավայրերը կամ թաքցնել իրենց ապրանքը: Սակայն այդ դեպքում վտանգ կար, որ նրանց կարող են ձերբակալել, ապրանքը առգրավվել կամ տուգանել: Այնուամենայնիվ, առևտուրը մեծ եկամուտներ էր բերում. մոտ հարյուր տոկոս շահույթ՝ անագի առևտրից, երկու հարյուր տոկոս շահույթ՝ կտորեղենի առևտրից:

Աշշուր-Քանեշ միջազգային առևտուրն իրականացվում էր Աշշուր քաղաք-պետության և փոքրասիական քաղաք-պետությունների միջև կնքված պայմանագրերի հիման վրա: Պայմանագրերը, փաստորեն, աշշուրցի առևտրականների առջև բաց էին արել Փոքր Ասիայի ու Հայկական լեռնաշխարհի շուկաները⁸: Սա աշշուրցիների խաղաղ ներթափանցումն էր տարածաշրջան:

Աշշուրցի առևտրականները կարողանում էին նաև տեղի կառավարիչներից և արքաներից ստանալ այնպիսի իրավունքներ, որոնք նրանց թույլ էին տալիս բնակավայրերում հաստատվելուց հետո այնտեղ գործել իրենց առանձին օրենքներով՝ վարելով անկախ ֆինանսական գործունեություն: Ըստ էության, առևտրային գաղութների ներսում գործում էին աշշուրյան օրենքները: Աշշուրցի առևտրականներն օգտագործում էին իրենց հաշվարկի միավորները, իրենց լեզուն, պաշտում էին իրենց աստվածություններին և իրենց ներքին հարցերը նույնպես կարգավորում էին աշշուրյան օրենքներով: Քանեշի աշշուրցի առևտրականներն ունեին նաև իրենց ավագների խորհուրդը:

Սովորաբար աշշուրցի վաճառականները հիմնավորվում էին փոքրասիական քաղաքներում՝ այնտեղ գնելով տներ, կազմելով ընտանիքներ: Նրանց տներում էին պահվում նաև նրանց առևտրական արխիվները: Այդ առևտրականները

⁸ Բացի Փոքր Ասիայի արևելյան, կենտրոնական և հարավային շրջաններից՝ առևտուրն ընդգրկել էր նաև թերակղզու արևմտյան մասը:

նաև մշտական նամակագրական կապի մեջ էին իրենց հայրենի քաղաքի՝ Աշշուրի հետ:

Այսպիսով, Քանեշի պետությունը փոքրասիական քաղաք-պետություններից էր, որի պատմության անբաժանելի մասն է կազմում աշշուրցիների կողմից ստեղծված առևտրական կարումը (առևտրական գաղութը): Հաճախ այդ առևտուրը ընդհատվում կամ տուժում էր տարբեր քաղաք-պետությունների միջև տեղի ունեցող պատերազմների հետևանքով, որոնք ընթանում էին նաև միջազգային առևտրական ուղիների և շուկաների վրա վերահսկողություն սահմանելու համար: Քանեշի կարումը մի քանի անգամ հարձակումների է ենթարկվել ու ավերվել:

Հնագիտական տվյալների համաձայն՝ Քանեշը Ք.ա. մոտ 1710-1700 թթ. միջակայքում ավերել և լքվել է (Քանեշի 1b հնագիտական փուլի ավարտ)⁹: Դա, փաստորեն, աշշուրյան միջազգային առևտրի ավարտն էր տարածաշրջանում¹⁰: Քանեշի արքայական տոհմը հավանաբար ստիպված է եղել լքել Քանեշի միջնաբերդը: Դժվար է հստակ պնդել, թե որ ուղղությամբ են նրանք հեռացել, և ով է եղել Քանեշի վերջին արքան: Հավանական ուղղություններից մեկը կարող էր լինել Կուսսարը: Ամենայն հավանականությամբ քանեշցիների զգալի հատվածը նույնպես կարողացել էր հեռանալ: Հավանաբար Քանեշի պետական արխիվը նույնպես դուրս էր հանվել քաղաքից, այնուհետև՝ տեղ գտել Խաթթուսայի պետական դիվանում:

⁹ Կա կարծիք նաև այն մասին, որ Քանեշը հետագայում չի բնակեցվել կամ մասամբ է բնակեցվել նաև այն պատճառով, որ բնակլիմայական պայմաններն են փոփոխվել տարածաշրջանում: Քաղաքի մոտ գտնվող գետը ցամաքել էր կամ ծանծաղել, որի հետևանքով քաղաքի մերձակայքում ճահիճներ էին առաջացել: St'au **Kulakoğlu 2014**: 86, 92:

¹⁰ Փոքր Ասիայում աշշուրցի առևտրականների միջազգային առևտրի ավարտի պատճառ կարող էր հանդիսանալ նաև Հյուսիսային Միջագետքում խուրիական պետությունների հզորացումը:

Քանեշի առևտրական գաղութի վերացմամբ ավարտվեց նաև գրավոր աղբյուրների ժամանակաշրջանը տարածաշրջանում: Հաջորդը արդեն հին խեթական տեքստերի ժամանակաշրջանն է:

Աշշուրյան կամ «կապադովկյան» աղբյուրներում տեղեկություններ են պահպանվել նաև Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում գտնվող բնակավայրերի (օրինակ՝ Թեգարամայի, Սամուխայի, Կուսսարայի) մասին: Այս առումով այդ աղբյուրները կարևոր նշանակություն ունեն նաև Հայկական լեռնաշխարհի տվյալ ժամանակաշրջանի (Ք.ա. XX-XVIII դդ.) պատմության ուսումնասիրման համար:

1.1. ԱՇՇՈՒՐՅԱՆ («ԿԱՊԱԴՈՎԱՅԱՆ») ԱՐԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԹԵԳԱՐԱՄԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Թեգարամայի վերաբերյալ առաջին տեղեկությունները հայտնվել են «կապադովկյան աղյուսակներում»: Քաղաքը առևտրական կապեր է ունեցել տարածաշրջանի շատ բնակավայրերի հետ: Թեգարաման առևտրական կարևոր տարանցիկ կենտրոններից մեկն էր հանդիսացել տարածաշրջանում: Առևտրական ճանապարհը, որը սկսվում էր Աշշուրում, անցնում էր Թեգարամայով և հասնում Քանեշ: Հավանաբար քաղաքում կար աշշուրական առևտրական գաղութ (կարում) և գաղութի վարչակազմ (*bēt kārīm*)¹¹:

Եթե Քանեշի աղբյուրներում տրված է, որ Թեգարաման բնակավայր է, ապա հետագա խեթական աղբյուրներում այն նշված է որպես և՛ երկիր, և՛ քաղաք: Օրինակ՝ Խաթթիի արքա Տելեպինուի (Ք.ա. մոտ 1525-1500 թթ.) «Հռչակագրում» նշվում է, որ դեպի հարավ շարժվող Խաթթիի արքա Խանտիլի I-ը (Ք.ա. մոտ 1590-1560 թթ.) ճանապարհին կանգ է առնում Թագարամա քաղաքում¹²: Նույն տեքստի մեկ այլ մասում նշվում է, որ Խանտիլիի օրոք սպանել են Շուկցիյա քաղաքի¹³ թագուհուն ու նրա երեխաներին: Նշվում է, որ մինչ այդ նրան և նրա ընտանիքին տարել էին դեպի Թագարամա քաղաք, որի մոտ էլ հավանաբար նրանց սպանել էին¹⁴: Թեգարամայի վերաբերյալ տեղեկություն կա նաև խեթական սահմանապահ հրամանատարներին տրված հրահանգների

¹¹ Տե՛ս **Barjamovic 2011**: 122-133, ծ. 376): Տե՛ս նաև **Bilgiç E. 1945-1951**: 36, **Ghazaryan 2016**:

¹² Տե՛ս **Van den Hout Th.P.J. 1997**: 195, **Hoffmann 1984**: 20-21:

¹³ Շուկցիյա քաղաքի տեղադրության վերաբերյալ տե՛ս **RGTC VI**: 363-364:

¹⁴ Այս իրադարձության վերաբերյալ տե՛ս նաև **Hoffmann 1984**: 22-23, **Helck 1984**: 103-108, **Soysal 1990**: 271-279:

տեքստում¹⁵ (հավանաբար Առնոլդանդա I-ի ժամանակաշրջանը (Ք.ա. XV դարի I կես)), որտեղ նշվում են զինվորներ Կասսիայից, Խիմովայից, Թեգարամայից և Իսովայից¹⁶:

Համադրելով «կապադովկյան», խեթական և ասորեստանյան աղբյուրները՝ Թեգարաման կարելի է տեղորոշել Վերին Եփրատի հովտում՝ գետի աջ ափին՝ Կարգամիսից (ներկայիս Ջերաբլուս հնավայրի տեղում) հյուսիս, Իսովայից (հայկական Ծոփքը) արևմուտք, Վերին երկրից հարավ ու Քանեշից արևելք¹⁷: Հարկ է նշել, որ մասնագետների մեծ մասը համակարծիք են Թեգարաման Մելիտենեի արևմուտքում տեղադրելու (ներկայիս Գյուրունի տեղում¹⁸) հարցում, որին մենք նույնպես համամիտ ենք: Թեգարամա երկիրը, փաստորեն, տեղադրվում է հետագայի Երկրորդ Հայքի տարածքում¹⁹:

Հետագայում Թեգարամա երկրի տարածքի մեծ մասում առաջացավ Մելիդի (Միլիդիայի, Մելիտեյայի, Մալիցիայի) թագավորությունը (այսպես կոչված ուշխեթական պետու-

¹⁵ Տե՛ս KUB XIII 2 III:

¹⁶ Goetze 1953: 69, Houwink Ten Cate Ph. H.J. 1970: 67, 70.

¹⁷ Տե՛ս RGTC VI: 383-384:

¹⁸ Gürün-ը (հայ.՝ Կիւրին, Գյուրին) բնակավայր է Սեբաստիայի նահանգում: Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, 924: Այս տեղադրությունն առաջին անգամ առաջարկել է Է. Ֆորրերը (Forrer 1920: 75): Տե՛ս նաև Ադոնց 1972, 41-42, 310: Maxwell-Hyslop 1974: 150:

¹⁹ Երկրորդ Հայքի մասին տե՛ս Երեմյան 1963, 100: Բյուզանդիայի կայսր Հուստինիանոսի (527-565 թթ.) վերափոխումների համաձայն՝ նախկին Երկրորդ Հայքը վերանվանվեց Երրորդ Հայք: Թեգարամայի տարածքը համընկնում էր հետագայի Երրորդ Հայքի տարածքին: Այստեղ հիշատակվել են Մելիտենե, Արկա, Արաբիսոն, Արիարաթիա, մյուս Կոմանա և Կուկիսոն քաղաքները: Տե՛ս Ադոնց 1987, 191-192, 198: Տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, 200-201:

թյուններից մեկը²⁰), որի քաղաքներից մեկն էր Թիլ-Գարիմնուն²¹:

Հավանաբար արդեն Խաթթուսիլի I-ի օրոք (Ք.ա. XVII դ. II կես) Թեգարամայի տարածքը գտնվում էր Խեթական պետության կազմի մեջ, որպեսզի ապահովեր Խաթթի արքայի թիկունքը, երբ նա արշավում էր դեպի Հյուսիսային Ասորիք: Ամենայն հավանականությամբ այդ ժամանակաշրջանից էլ այն մտնում էր Խեթական տերության կազմում, մինչև նրա անկումը: Թեգարաման նաև ռազմավարական կարևոր դիրք էր զբաղեցնում: Մի կողմից այն սահմանակցում էր Խուռի-Միտաննի պետությանը, մյուս կողմից՝ Իսուվա երկրին: Այսպիսով, Թեգարամա երկիրը աշխարհագրական կարևոր դիրք էր զբաղեցնում. մի կողմից այստեղից ճանապարհներ էին բացվում դեպի Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան այլ շրջաններ, դեպի Ծովք, մյուս կողմից՝ դեպի Հյուսիսային Ասորիք և Հյուսիսային Միջագետք: Բացի այդ՝ Թեգարաման կարծես Խաթթի ռազմական կենտրոններից մեկն էր, որտեղ Խաթթի արքաները զորատես էին անցկացնում ռազմական խոշոր միջոցառումներից առաջ:

Թեգարաման նաև Խեթական տերության արևելյան երկրամասերից մեկն էր: Աշխարհագրական առումով այն մասն է կազմում Հայկական լեռնաշխարհի, որով և նրա պատմությունը մեզ համար կրկնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում: Նկատի ունենալով հայ ժողովրդի ազգաձագման զգալի աղերսները վերինեփրատյան տարածաշրջանի հետ՝ մասնագետները ավանդաբար հակված են եղել նույնացնելու «Տուն Թորգոման» անդրեփրատյան տարածաշրջանում դեռ Ք.ա. II հազարամյակից հիշատակվող Թեգարամա (ասորեստանյան Թիլ-Գարիմնու) քաղաքի հետ: «Տուն Թորգոման» բառացիորեն կրկնում է Աստվածաշնչում հիշա-

²⁰ Տե՛ս Bryce 2012: 98-110:

²¹ Տե՛ս Սարգսյան 1992, 37, 45-48:

տակվող *Bet-Togarma*-ն: Թեգարամա երկրի պատմության ուսումնասիրությունը կարևոր է նաև այն առումով, որ հայոց մատենագրության մեջ, սկսած Մովսես Խորենացուց, Հայկ նահապետը կոչվում է «Թորգոմի որդի», իսկ հայ ժողովուրդը՝ «ազգն Թորգոմայ»²²:

Թեգարաման նաև Խաթթիի կարևոր հոգևոր կենտրոններից մեկն էր: Հայտնի է Թեգարամայի Ամպրոպի աստվածը, արական և իգական աստվածությունները²³:

«Կապադովկյան» աղբյուրներում Թեգարամայի մասին տեղեկություններ կան մի շարք տեքստերում: Դրանց մեծ մասում Թեգարամայի մասին տվյալները շատ քիչ են, կամ ուղղակի տրվել է քաղաքի անունը: Որոշ տեքստեր տրվել են հատվածական, միայն այն մասերը, որոնցում կան տեղանունների մասին տեղեկություններ: Կան նաև վնասված փոքր տեքստեր, որտեղ հիշատակվել է քաղաքը: Այդ պատճառով որոշ տեքստեր ուղղակի չեն ներառվել գրքում, քանի որ պատմագիտական տեսանկյունից մեծ արժեք չեն ներկայացնում: Տեքստերի մեծ մասը պարունակում են տեղեկություններ առևտրական գործարքների, միջանձնային հարաբերությունների, աշտուրցի առևտրականների ու տեղական կառավարիչների միջև հարաբերությունների և այլնի մասին:

²² «Տուն Թորգոմայի» հարցին առավել մանրամասն և հանգամանալի անդրադարձել է Ա. Քոսյանը: Ըստ նրա՝ «Տուն Թորգոման» պետք է մուտք գործեր հայոց մատենագրություն Աստվածաշնչի միջոցով, իսկ Եփրատից արևմուտք ընկած տարածքը՝ Մելիդ-Թեգարաման, պետք է կարևորագույն դեր խաղար հայկական էթնոսի ու պետականության համախմբման գործում, որպեսզի հետագայում հայոց ինքնագիտակցության մեջ արմատավորվեր նախահայր Թորգոմի և նրա հետնորդների մասին վերհուշի տեսքով (տե՛ս **Քոսյան 1998**):

²³ Տե՛ս KUB VI 45 II 66f. = 46 III 32f., KBo XII 140 Rs. 8:

Թեգարամա քաղաքը «կապադովկյան» տեքստերում հիշատակվել է բազմաթիվ քաղաքների հետ, որոնք են՝ Աբու[x]խտա²⁴ (kt r/k 1), Ապալուդանա²⁵ (kt 94/k 335), Ապում²⁶ (kt g/k 220), Բանիսրա²⁷ (kt 93/k 604), Բուրուդու²⁸ (CCT 1, 29, CCT 3, 44b, kt g/k 220), Դուրխումիտ²⁹ (AKT 5, 5, AKT 6, 491), Զալպա³⁰ (Adana 237ö, CCT 1, 29, CCT 5, 3b), Զիլունա³¹ (kt 93/k 604), Զուկուա³² (kt 93/k 604), Լուխուզատտիյա³³ (kt

²⁴ Քաղաքը «կապադովկյան» տեքստերում հազվադեպ է հիշատակվել: Բացի այդ՝ նրա մեկ սեպանշանը դժվարընթեռնելի է: Եղած նյութը բավարար չէ քաղաքի համար որևէ հստակ տեղադրություն առաջարկելու համար:

²⁵ Հազվադեպ հիշատակվող տեղանուններից մեկն է: Խեթական աղբյուրներում քաղաքի մասին հիշատակություն չկա: Տեղորոշումը հնարավոր չէ:

²⁶ Եղած տվյալները թույլ չեն տալիս քաղաքը տեղորոշել:

²⁷ Առկա նյութը բնակավայրը տեղորոշելու հնարավորություն չի տալիս:

²⁸ Քաղաքը գտնվել է Աշշուրից դեպի Քանեշ տանող առևտրական ճանապարհի վրա: Այն հիշատակվել է նաև Բարադդում, Բուրունդում ձևերով: Գտնվել է Խախխումի մոտ (ներկայիս Ադյամանի նահանգի տարածքում):

²⁹ Գտնվել է Խաթթուսայից հյուսիս ընկած տարածքներում: Այն եղել է պղնձի առևտրի գլխավոր կենտրոնը Փոքր Ասիայում: Այն բազմիցս հիշատակվել է նաև խեթական աղբյուրներում (Դուրմիտտա), տե՛ս **Barjamovic 2011: 242-267, RGTC VI: 442-444:**

³⁰ Զալպուվա կամ Զալպա քաղաքը գտնվել է Սև ծովի փոքրասիական ափին կամ մերձակա տարածքներում: Տեղադրության վերաբերյալ տե՛ս **RGTC VI: 490-492:** «Կապադովկյան» աղբյուրներում հիշատակվել է նաև մեկ այլ Զալպա, որը գտնվել է Խախխումի մոտ, տե՛ս **Barjamovic 2011: 117-118:**

³¹ Քիչ հիշատակված տեղանուններից է: Զիլունա անվամբ քաղաք հիշատակվել է նաև խեթական աղբյուրում (**KUB XIV 17 II 28**) հյուսիսսիրիական տարածաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ: Ըստ այդմ՝ քաղաքը խիստ նախնական կարելի է տեղորոշել այդ տարածքներում:

³² Հազվադեպ հիշատակվող տեղանուններից է: Եղած նյութը բավարար չէ բնակավայրը որևէ կերպ տեղորոշելու համար:

³³ Լուխուզատտիյա քաղաքը գտնվում էր Քանեշից արևելք՝ մինչև Թեգարամա համնող տարածքներում: Առավել հստակ տեղորոշում դժվար է տալ: Խեթական աղբյուրներում քաղաքը հիշատակվել է Լավազանտիյա կամ Լախուվազանտիյա ձևերով: Տե՛ս **Barjamovic 2011: 140-142, RGTC VI: 237-238:**

92/k 1036, AKT 6, 491), Խաքա³⁴ (kt g/k 220), Խառանու³⁵ (CCT 1, 29), Խաթթուսա (kt/k 1036, kt m/k 141, TPAK 1, 50), Խուրամա³⁶ (AKT 6, 149, AKT 6, 491), Խուրումխասսում³⁷ (TPAK 1, 50), Ալ-իծուռատիմ³⁸ (AKT 5, 56), Կակարուվա³⁹ (kt 93/k 604), Կուրուրնատ⁴⁰ (AKT 6, 491), Կուրուսա⁴¹ (kt r/k 1), Կուսսարա⁴² (AKT 6, 149, AKT 6, 491), Մամմա⁴³ (Adana 237ծ, AKT 5, 21, CCT 5, 30°, kt g/k 25, TPAK 1, 50), Նիխրիյա⁴⁴ (AKT

³⁴ Քաղաքը հավանաբար գտնվել է Խախխումի ու Թեգարամայի միջակայքում:

³⁵ Հավանաբար նույնն է, ինչ հետագայում Միջագետքի հյուսիսարևմտյան շրջաններում բազմիցս հիշատակված Խառան քաղաքը՝ Եդեսիա-Ուրֆայից հարավ:

³⁶ Խուրամա կամ Խուրմա քաղաքը խեթական Խանդիտասսու աստծո պաշտամունքի վայրն էր: Հավանաբար գտնվում էր Քանեշից հարավ-արևելք ընկած տարածքներում՝ ներկայիս Էլբիստանի հովտում, Թեգարամայից ոչ շատ հեռու: Քաղաքի մասին տե՛ս **RGTC VI: 124-126, Barjamovic 2011: 180-187:**

³⁷ Քաղաքը հավանաբար գտնվել է ներկայիս Դիարբեքիրի նահանգի տարածքում, տե՛ս **Forlanini 2004: 412-413:**

³⁸ Տեղեկությունների սակավության պատճառով դժվար է բնակավայրը որևէ կերպ տեղորոշել:

³⁹ Ինչպես և նախորդ դեպքերում, այս բնակավայրի մասին տեղեկությունները շատ սակավ են, իսկ տեղորոշումը՝ առայժմ անհնարին:

⁴⁰ Քաղաքում եղել է աշշուրցի առևտրականների կայան: Այն տեղորոշվում Կարախնայի մոտ, տե՛ս **Barjamovic 2011: 267-270:**

⁴¹ Տեղադրության համար որևէ կովան չկա:

⁴² Կուսսարա կամ Կուսսար քաղաքի պատմության և տեղադրության մասին տե՛ս գրքի 1.3. ենթագլխում (Աշշուրյան («կապաղովկյան») աղբյուրները Կուսսարայի մասին):

⁴³ Քաղաքում եղել է աշշուրցի առևտրականների վաքարդում (աքք.՝ առևտրական կայան, տե՛ս **CAD 20: 397**): Տեղադրության մասին տե՛ս **Քոսյան 2022: 65, ծ. 156:**

⁴⁴ Քաղաքը հիշատակվել է նաև խեթական աղբյուրներում: Նիխրիյայի մոտ է Ք.ա. 1234/3 թ. տեղի ունեցել խեթա-ասորեստանյան ճակատամարտը: Գտնվել է Հյուսիսային Միջագետքի հյուսիս-արևմուտքում, տե՛ս **Քոսյան 2022, 193-194, ծ. 371:**

5, 21, *TPAK* 1, 50), Պախատիմա⁴⁵ (*CCT* 1, 29), Պուրուսադ-
դում⁴⁶ (kt 92/k 1036, kt n/k 468), Սուկուլի⁴⁷ (kt 93/k 604),
Սուլանա⁴⁸ (*KUG* 24), Սալախսուվա⁴⁹ (*AKT* 6, 491), Սալա-
տուվար⁵⁰ (*AKT* 5, 21, *AKT* 6, 491), Սամիսունա⁵¹ (kt 93/k 604),
Վասխանիյա⁵² (*TC* 3, 60), Վախսուսանա⁵³ (*AKT* 5, 5, *AKT* 5,

⁴⁵ Քաղաքը հիշատակվել է նաև խեթական աղբյուրներում, տե՛ս **RGTC VI: 295**: Եղած սակավաթիվ տվյալները բավարար չեն Պախատիման տեղորոշելու համար:

⁴⁶ «Կապադովկյան» աղբյուրներում այն հանդես էր գալիս որպես տարածաշրջանի կարևորագույն առևտրական կենտրոններից մեկը: Պուրուսադումը հիշատակվել է նաև խեթական աղբյուրներում (Պուրուսանդա): Ք.ա. XX-XVIII դդ. Փոքր Ասիայի հզոր պետություններից մեկի մայրաքաղաքն էր: Պուրուսխանդան (Բուրուսխաթթում) հավանաբար գտնվել է ներկայիս Աճեմիյոյուք հնավայրի տեղում (ներկայիս Թուրքիայի Ակսարայ նահանգում), տե՛ս **RGTC VI: 323-324, Barjamovic 2011: 357-378**:

⁴⁷ Եզակի բնույթ կրող այդ տեղեկությունը բնակավայրը տեղորոշելու հնարավորություն չի տալիս:

⁴⁸ Քաղաքի եզակի հիշատակությունը այն տեղորոշելու հնարավորություն չի տալիս: Հավանաբար գտնվում էր Թեգարամայի մոտ, տե՛ս **Barjamovic 2011: 128**:

⁴⁹ Քաղաքը հիշատակվել է նաև խեթական աղբյուրներում, տե՛ս **RGTC VI: 332**: Դատելով «կապադովկյան» աղբյուրներից՝ գտնվել է Քանեշից հարավ-արևելք՝ դեպի Խուրամա տանող ճանապարհի վրա:

⁵⁰ Խեթական աղբյուրներում այն հիշատակվել է որպես Սալատիվարա: Քաղաքը գտնվում էր Քանեշից հարավ-արևմուտք ընկած տարածքներում, հավանաբար ավելի մոտ էր Պուրուսխանդային: Բնակավայրի տեղադրության վերաբերյալ տե՛ս **RGTC VI: 333-334**:

⁵¹ Քաղաքը խեթական աղբյուրում հիշատակվել է որպես Սամիսանա, տե՛ս **RGTC VI: 338**: Սակայն եղած նյութը բավարար չէ Սամիսունան տեղորոշելու համար:

⁵² Վասխանիյան հիշատակվել է նաև խեթական աղբյուրներում, տե՛ս **RGTC VI: 477-478**: «Կապադովկյան» աղբյուրներում (*CCT* 5, 15b, kt 93/k 776, *KTP* 14, kt g/k 185) հիշատակվել է նաև Վասխանիյայի արքան: Քաղաքում կար առևտրական վաճառքում: Գտնվում էր Քանեշից արևմուտք՝ ներկայիս Քիրշեհիրի նահանգի տարածքում, տե՛ս **Barjamovic 2011: 317-326**:

⁵³ Վախսուսանան Քանեշից ու Պուրուսադումից հետո ամենահաճախ հիշատակվող քաղաքն է «կապադովկյան» տեքստերում: Տե՛ս **Barjamovic**

21), Վիլուսնա⁵⁴ (CCT 1, 29), Տալպա⁵⁵ (KUG 24), Տիբուրգիյա⁵⁶ (kt r/k 1), Տիմեկիյա⁵⁷ (AKT 6, 491), Տիմնիյա⁵⁸ (AKT 5, 21):

Աշշուրյան «կապադովկյան» աղբյուրներ, որտեղ առկա են տվյալներ Թեգարամայի մասին:

kt 83/k

Գիտական տառադարձումը՝

[a-na kà-ri-im] Kà-n[i-iš] um-ma kà-ru-um Té-ga-ra-ma-ma ni-ša-me-ma ru-ba-um ù ru-ba-tum [.....] a-ba-ù-ni be-lu-ú-ni a-tù-nu be-l[u-ni] ki-ma ma-tum sà-ḫi-at-ni a-na a-ša-ri-ku-nu ni-iš-pu-ra-am A-šur-na-da ù Ku-ra ši-ip-ri-ni eṭ-ra¹-ma mi-ma a-qá-ti ši-ip-ri-ni ú-lá i-dí-[nu]⁵⁹.

Թարգմանություն

Քանեշի կարում Թեգարամայի կարումից: Լսել ենք, որ թագավորը և թագուհին [...]: Հարգելի՛ հայրեր և տիարք, մեր տիարք. քանի որ երկիրը ապստամբության մեջ է՝ գրում ենք

2011: 339-350: Քաղաքում եղել է աշշուրցի առևտրականների կարում: Մեկ անգամ այն հիշատակվել է նաև խեթական աղբյուրում, տե՛ս **RGTC VI:** 471: Տեղորոշվում է Անկարայից հարավ ընկած տարածքներում:

⁵⁴ Քաղաքը հիշատակվել է նաև Վուլուսնա, Վալուսնա ձևերով: Եղած նյութը բավարար չէ քաղաքի տեղորոշման համար:

⁵⁵ Հավանաբար գտնվում էր Թեգարամայի մոտ, տե՛ս **Barjamovic 2011:** 128:

⁵⁶ Տիբուրգիյան հիշատակվել է նաև խեթական աղբյուրներում, տե՛ս **RGTC VI:** 426: Հավանաբար գտնվում էր Թեգարամայի մոտ:

⁵⁷ «Կապադովկյան» աղբյուրներում բազմաթիվ հիշատակություններ կան այդ քաղաքի մասին, տե՛ս **Barjamovic 2011:** 164-169: Տիմեկիյան մոտ է գտնվել Խախխումին՝ դեպի Խուրամա տանող ճանապարհի վրա: Խեթական աղբյուրներում այն հիշատակվել է Տամալկիյա անվան տակ, տե՛ս **RGTC VI:** 391:

⁵⁸ Քաղաքի եզակի հիշատակությունը այն տեղորոշելու հնարավորություն չի ընձեռում:

⁵⁹ Տե՛ս **Barjamovic 2011:** 132, ծ. 419:

ձեզ աջակցության ակնկալիքով: Փրկե՛ք մեր նամակատարներին՝ Աշշուր-նադային և Կուրային: Նրանք մեր նամակատարներին ոչինչ չեն տվել:

* Նամակից պարզ է, որ Թեգարամայի աշշուրական գաղութի ներկայացուցիչները օգնության խնդրանքով դիմում են աշշուրական առևտրական ցանցի կենտրոն՝ Քանեշի գաղութի ավագանու ներկայացուցիչներին՝ բարդ իրավիճակում խնդրելով նրանց օգնությունը: Հավանաբար անհանգիստ վիճակը վերաբերում էր Թեգարամային:

CCT 5, 3b

(I. 1-15)

Գիտական տառադարձումը՝

a-na I-na-a qí-bi-[ma] um-ma A-šúr-re-ší-ma ki-ma té-er-ta-kà a-na Za-al-pá i-li-kà-ni um-ma a-ta-ma a-ma-kam lá wa-áš-ba-tí ra-dí-ú a-ma-kam e-mu-ru-kà-ma i-a-um a-na-kam li-bi e am-ra-aš a-na Té-ga-r[a-ma] e-tí-iq-ma i-na Té-ga-ra-ma lu wa-áš-ba-tí ki-ma ú-mu da-nu-ni ù ša Šu-Sú-en₆ ra-ma-šu lá tá-bu-ni šú-ḫa-ra-am Šu-Sú-en₆ ù am-tám i-na Za-al-pá e-ta-zi-ba-am⁶⁰.

Թարգմանություն

Աշշուր-ռեծիից Իննայային: Քանի որ քո նամակը տեղ հասավ Ջալպա, որտեղ դու գրում ես. «Դու չպետք է կանգ առնես այնտեղ: Ուղեկցորդները կնկատեն քեզ այնտեղ, և ես չեմ ցանկանում այստեղ անհանգստանալ այդ կապակցությամբ: Գնա Թեգարամա և մնա Թեգարամայում»: Քանի որ անհանգիստ ժամանակներ են, իսկ Շու-սուենը վատառողջ է, ես նրա ծառային և ստրկուհուն թողել եմ Ջալպայում:

* Տեքստում խոսքն այն մասին է, որ աշշուրցի առևտրական Աշշուր-ռեծին խորհուրդ է տալիս մեկ այլ առևտրականի՝

⁶⁰ Տե՛ս Barjamovic 2011: 110, ծ. 314:

Իննայային, որ նա հեռանա Զալպայից դեպի Թեգարամա, որը, իր կարծիքով, ավելի ապահով էր այդ պահին:

kt 92/k 1036

Գիտական տառադարձումը՝

(I. 3-20): *a-ḥu-a a-tù-nu šu-ma a-ma-kam ta-le-e-a am-tám' ú šú-úh-ra-am ma-lá ta-le-e-a-ni šu-ul'-ḥa-ni-im a-di KÙ.BABBAR 10 GÍN gu₅-um-ra-ma a-na Té-ga-ra-ma ú Ḥa-tim šé-bi-lá-ni-ši šu-ma ma-ša-ra-tum da-na-ma a-na ú-ša-im lá na-tù ú-ṭa-tim ša ša-na-at šu-up-kà-ši-im šú-ḥa-ru a-na Lu-ḥu-za-tí-a li-ik-šu-du-ni⁶¹.*

Թարգմանություն

Թանկագին եղբայրներ, եթե հնարավոր է դո՛ւրս բերեք այդպեղից ստրկուհուն ու երեխաներին, եթե ի վիճակի եք: Պայմանավորվեք 10 սիկլ⁶² արծաթի մասին, և թող նա բերի այն կա՛մ Թեգարամա, կա՛մ Խաթթում⁶³: Եթե պահակակե-տերը ամուր են, և հնարավոր չէ ճամփորդել, ապա կշոք նրա համար հացահատիկ մեկ տարվա համար: Ծառաները պետք է ինձ հասնեն Լուխուզատիյայում:

* Աշշուրցի առևտրականը խնդրում է իր եղբայրներին հնարավորության դեպքում իր ստրկուհուն ու իր երեխաներին, տալով գումար, ուղարկել կա՛մ Թեգարամա, կա՛մ Խաթթուսա, իսկ եթե դա չհաջողվեր, ապա նրանց հաց տալ: Առևտրականը ինքը հավանաբար դժվարանում էր ժամանել Քանեշ կամ ուղևորվում էր Լուխուզատիյա առևտրական գործերով, այդ պատճառով խնդրում էր իր եղբայրներին հոգ տանել իր ստրկուհու ու երեխաների մասին:

⁶¹ Barjamovic 2011: 126, ծ. 385:

⁶² Սիկլը (շեքել) քաշի միավոր է: Հավասար է 8.33 գրամի:

⁶³ Նկատի ունեն Խաթթուսա քաղաքը, որտեղ նույնպես աշշուրցի առևտրականների գաղութ (կարում) կար:

Adana 237ö

(I. 10-20)

Գիտական տառադարձումը՝

a-li wa-áš-bu-ni qá-at-ku-nu li-iş-ba-sú-nu šu-ma a-Ma-a-ma Ši-lá-^dIM lu-kà-ši-sú-<nu> lu a-Za-al-pá lu a-Te-ga-ra-ma lá i-bi-a-at lu-ká-ši-sú-nu⁶⁴.

Թարգմանություն

Որպեսզի էլ որ նրանք գտնվեն, քո ձեռքը պետք է նրանց հասնի: Եթե նրանք գնան Մամմա, թող Սիլլի-Ադադը նրանց հասնի: Եթե նրանք գնան Զալպա կամ Թեգարամա, նա չպետք է հապաղի, այլ նա պետք է հասնի նրանց:

* Այս տեքստում խոսքը հավանաբար աշշուրցի առևտրականի պարտապանների մասին է, որոնք խուսափում էին իրենց պարտատիրոջից: Եվ նա տարբեր քաղաքներում գտնվող իր մարդկանց միջոցով փորձում էր նրանց գտնել:

Kt 94/k 1238 (AKT 6a, 149)

Գիտական տառադարձումը՝

i-na Té-ga-ra-ma wa-áš-⁷ba¹-ku ... (I. 11-16): i-na ^dUTU-ši tup-pí ta-ša-me-a-ni A-lá-^hu-um lu a-na ^hu-ra-ma lu a-na Ku-ša-ra a-na še-ri-a li-li-kam⁶⁵.

Թարգմանություն

Ես կանգ եմ առել Թեգարամայում ... Այն օրը, երբ որ դու լսես իմ նամակի մասին, Ալի-ախումը պետք է գա և հանդիպի ինձ հետ կա՛մ Խուրամայում, կա՛մ Կուսսարայում:

* Աշշուրցի առևտրականը, երբ որ գրում էր այդ նամակը, գտնվում էր Թեգարամայում: Սակայն հետագայում պետք է այցելեր Խուրամա և Կուսսարա քաղաքները, որտեղ նրա հետ պետք է հանդիպեր Ալի-ախումը:

⁶⁴ Barjamovic 2011: 116, ծ. 348:

⁶⁵ Barjamovic 2011: 126, ծ. 386:

CCT 5, 30a

(I. 1-17)

Գիտական տառադարձումը՝

1 GÍN KÙ.BABBAR *i-na Ma-a-ma i-na kà-ši-im a-di-in* 2 1/6 GÍN KÙ.BABBAR *im-ši-ma Me-ra-lí il₅-qé* ¼ GÍN *a-na qá-ba-im* TÚG.ĤIA *i-ši-ú-ma a-dí-in* 2/3 GÍN KÙ.BABBAR *i-na Ma-a-am' a-na É wa-áb-ri-a a-dí-in* 22 ½ ŠE KÙ.BABBAR *i-na Té-ga-ra-ma* TÚG.ĤIA *a-na É.GAL-lim i-lu-ú-ma ú-lá-mì-id*⁶⁶.

Թարգմանություն

Ես տվեցի 1 սիկլ արծաթ *kaššum*-պաշտոնյային Մամմայում... 2 1/6 սիկլ արծաթ իր պատասխանատվության տակ վերցրեց Մերային: ¼ սիկլ ես վերցրի, երբ տանում էիք կտորները: Ես վճարեցի 2/3 սիկլ արծաթ ապրուստի համար Մամմայում: Նրանք վերցրին ինձանից 22 ½ քաշ արծաթ Թեգարամայում, երբ կտորեղենը ուղարկեցին պալատ:

* Աշտուրգի առևտրականը հավանաբար պատմում է իր առևտրական ճանապարհորդության և գործունեության մասին տարբեր քաղաքներում (Մամմա, Թեգարամա): Նրա հիմնական ապրանքները եղել են կտորները: Խոսք կա նաև Թեգարամա քաղաքի մասին, որից կարելի է ենթադրել, որ Թեգարաման եղել է առանձին քաղաք-պետություն կամ ենթարկվել է այլ պետության, որի ղեկավարը պալատ է ունեցել քաղաքում:

KUG 24

1-13

Գիտական տառադարձումը՝

2 ½ *ma-na ni-ga-li i-na Té-ga-ra-ma a-na É ub-ri a-dí-in* 1/3 *ma-na ni-ga-li a-na ki-ri-[i]m i-na Ta-[a]l-pá* 15 GÍN *a-šar ÌR i-mu-tù a-É ub-ri* 1/3 GÍN 7 ½ ŠE *a-na ki-ri-im i-Sú-pá-na* ½ GÍN *a-na ša ma-ša-a-tim*⁶⁷.

⁶⁶ Ulshöfer 1995: 252, Barjamovic 2011: 124, ծ. 377.

⁶⁷ Ulshöfer 1995: 260, Barjamovic 2011: 127, ծ. 387:

Թարգմանություն

Ես վճարեցի 2 ½ մինա⁶⁸ սիկղ Թեգարամայում գիշերելու համար: 1/3 մինա սիկղ վճարեցի գավաթի համար Տալպայում: Վճարեցի 15 սիկղ գիշերելու համար այն վայրում, որտեղ մահացել էր ծառան: 1/3 և 7 ½ ցորեն գավաթի համար Սուպանայում: Կես սիկղ պահակների համար:

* Աշշուրցի առևտրականը առևտրական գործերով այցելել էր Թեգարամա ու նրա մերձակա քաղաքները և նկարագրել այն ծախսերը, որ նա արել էր՝ այդ քաղաքներում գիշերելու համար:

kt m/k 141

(I. 16-21)

Գիտական տառադարձումը՝

ú-nu-t[ám] i-na Té-ga-ra-ma e-zi-ib-ma a-na-ku a-na Ha-tim a-ta-lá-a[k] ší-ma-am ša Ha-tim a-na-ku na-áš-a-ku⁶⁹.

Թարգմանություն

Ես թողեցի ապրանքները Թեգարամայում և գնացի Խաթթուսա: Ես անձամբ տարա հասույթը Խաթթուսայից:

* Աշշուրցի առևտրականի թողած տեքստը վկայում է Թեգարամայից Խաթթուսա ուղիղ կապի և երկու քաղաքներում հաստատված առևտրականների գործնական կապերի մասին:

⁶⁸ Մինան հին առաջավորասիական քաշի միավոր է, որը հավասար է 60 սիկղի (մոտ 0.5 կգ):

⁶⁹ **Barjamovic** 2011: 126, ծ. 384:

TPAK 1, 50

Գիտական տառադարձումը՝

a-na A-šur-e-nam qí-bi-ma um-ma Šál-ma-A-šur-ma i-na 1 me-at 14 TÚG.ĤI.A ša i-na a-lim^{ki} ta-áp-qí-da-ni 2 TÚG ša qá-tim ba-at-qú ŠÁ.BA 16 TÚG.ĤI.A i-na Ma-a-ma É Me-ra-li DUMU A-šur-mì-tí e-zi-ib ŠÁ.BA 6 TÚG. SIG₅ 30 TÚG.ĤI.A i-na Té-ga-ra-ma É Šál-ma-A-šur DUMU Il₅-ba-ni e-iz-ib a-na gam-ri-a lá-šu-ma a-na Ká-ni-iš^{ki} lá ú-šé-ri-ib-šu-nu a-ma-lá na-áš-pár-tí-ká 30 TÚG.ĤI.A ša qá-tim 15 TÚG.ĤI.A SIG₅ i-na Ká-ni-iš a-na ^dUTU-e-nam IGI ší-be-e áp-qí-id 3 TÚG.ĤI.A a-na ni-iš-ḥa-tim il₅-qé-ú 2 TÚG É kà-ri-im il₅-qé-ú 7 TÚG.ĤI.A i-na pá-zu-ur-tim ú-šé-ri-ib-ma 1 ¼ GÍN.TA KÙ.BABBAR a-na ša ma-ša-ra-tim a-dí-in a-bi a-ta a-na ší-tí TÚG.ĤI.A-tí-kà i-na a-là-ki-a a-za-ku a-na ša ta-áš-pu-ra-ni um-ma a-ta-ma KÙ.BABBAR šé-bi₄-lam lá ta-áš-ta-na-me ki-ma be-ú-lá-tù-a e-tár-ba-ni ù a-na gám-ri-a ú-ḥa-bi₄-lu-ú a-ma-kam ša iš-tí-a uk-ta-i-lu-ni-ni ša-il₅ i-na e-nè-kà a-šà-ri-im a-tù-wa-ar e-lá-an 5 GÚ ša-áp-tim mì-ma a-na Ḥa-tim ú-lá ú-šé-ri-ib a-bi a-ta KÙ.BABBAR lá tí-de₈-e ša a-na ma-áš-kà-na-tim ḥa-ra-an Ni-ḥa-ri-a tù-ša-aš-bi-ta-ni-ma 3 šú-ḥa-ru-kà a-na Ḥu-ru-ḥa-ší-im e-tár-bu ù KÙ.BABBAR 1 ma-na ḥa-al-qá-ni ù a-na-ku áš-ta-na-ku-nu a-šar KÙ.BABBAR 10 GÍN ḥa-bu-lá-ku-ni a-ta-ma tí-de₈-e a-bi a-ta šu-ma šú-ba-tù-kà a-ḥu-ru a-na ša-áp-tim ta-er-šu-nu-ma šú-ḥa-ri-kà a-na Ḥa-tim ṭur₄-da-am-ma KÙ.BABBAR 1 GÍN li-šu le-li-a-kum ší-mu-um kà-ší-ma KÙ.BABBAR 10 GÍN lá ú-šé-bi₄-lá-kum⁷⁰.

Թարգմանություն

Շալիմ-Աշշուրից Աշշուր-էննամին: 114 կտորներից, որոնք դու վստահել էիր ինձ Աշշուրում, 2 «ծեռակերպ կտորներ» դասակարգվել էին որպես հասարակ որակի: Մնացածներից ես 16-ը թողեցի Մամմայում՝ Աշշուր-իմիպրիի որդի Մերալիի տանը: Դրանցից 6 կտորները լավ որակի էին: Ես թողեցի 30 կտորներ Թեգարամայում Իլի-բանիի որդի Շալիմ-Աշշուրի տանը: Ոչինչ չէր թողնվել իմ ծախսերի համար, այդ պատճառ-

⁷⁰ Barjamovic 2011: 125, ծ. 382:

ռով ես չթողեցի դրանք մտնեն Քանեշ (պալար): Քո նամակի համաձայն՝ ես 30 սովորական որակի կտորներ և 15 կտորներ լավ որակի Քանեշում վկաների ներկայությամբ վստահեցի Շամաշ-Էննամիին: Նրանք վերցրին 3 կտորներ որպես նիսխաբու-հարկ: Կարումի գրասենյակը վերցրեց 2 կտոր: Ես մաքսանենգ ճանապարհով 7 կտորներ անցկացրի և վճարեցի 1 $\frac{1}{4}$ սիկլ արծաթ յուրաքանչյուր պահակին: Իմ սիրելի՛ հայր, երբ որ ես ժամանեմ, ես կհանձնեմ մնացած քո կտորները: Այն կապակցությամբ, որ գրել ես, թե «փող ուղարկիր», չէ որ դու անընդհատ լսել ես, որ իմ շրջանառու միջոցները ծախսել եմ, և որ ես պարտքով գումար եմ վերցրել իմ ծախսերի համար: Հարցրեք այդպեղ, ով ինձ հետ էր: Քո աչքերում ես սրախոս եմ դարձել, այնուամենայնիվ, բացի 5 փաղանդ⁷¹ բրդից, ես ոչինչ չեմ տարել Խաթթուսա: Սիրելի՛ հայր, ինչ վերաբերում է փողին, դու չես հասկանում, որ դու ես ինձ ստիպել դուրս գալ Նիխրիյայի ճանապարհ, որպեսզի ներդրումներ անեմ, և որ քո ծառաներից երեքը հեռացել են Խուրուխաշում, որ առնվազն 1 մինա արծաթ կորել է և ես ստիպված եմ եղել անընդհատ փող ներդնել: Դու գիտես, որ ես պարտք եմ առնվազն 10 սիկլ արծաթ: Սիրելի՛ հայր, եթե մնացել են կտորներ, ապա դրանք փոխանակի՛ր բրդի հետ և ուղարկի՛ր քո ծառաներին Խաթթուսա, որպեսզի նրանք այնպեղ շահույթ ստանան քո համար յուրաքանչյուր սիկլ արծաթի դիմաց: Շուկան փակ է, այդ պատճառով ես նույնիսկ 10 սիկլ արծաթ չեմ ուղարկել:

* Այստեղ հստակ է, որ նամակի հեղինակն ու նամակը ստացողը ֆինանսական դժվարություններ էին կրում և այդ պահին նրանց ուղարկված ապրանքներից մեկը տեղ էր հասել Փոքր Ասիա, սակայն նրանք բավարար հավելյալ

⁷¹ Տաղանդը իին չափման միավորներից է, որը հավասար է մոտ 30 կիլոգրամի: 1 տաղանդը հավասար է 60 մինայի:

գումար չունեին, որպեսզի վճարեին ապրանքի գրանցման ու մաքսազերծման համար Քանեշի պալատում: Դրա փոխարեն Շալիմ-Աշշուրը ստիպված էր իր կտորները վաճառքի հանել և ծախսել իր շրջանառության համար նախատեսված սեփական գումարը, որպեսզի կարողանար վճարել պարտքերը: Որոշ իմաստով սա նաև նամակ-հաշվետվություն է որդու առևտրական գործարքների վերաբերյալ, որը նա ներկայացնում է իր հորը:

1.2. ԱՇՇՈՒՐՅԱՆ («ԿԱՊԱԴՈՎԿՅԱՆ») ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՍԱՄՈՒԽԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Խեթական պետության հյուսիսարևելյան մասի կարևորագույն վարչական և հոգևոր կենտրոններից էր Սամուխա քաղաքը, որի մասին հիշատակություններ կան նախախեթական ու խեթական ժամանակաշրջանից: Համաձայն «կապադոկյան» աղյուսակների՝ Սամուխան ակտիվ առևտրական կապեր է ունեցել տարածաշրջանի առևտրական կենտրոնների՝ Քանեշի (Նեսա), Լուխուզատտիյայի, Կարախնայի և այլ քաղաքների հետ⁷²: Սամուխայում կար նաև աշշուրյան առևտրականների կայան՝ *վաբարյում*: Համաձայն «կապադոկյան» աղբյուրների՝ Սամուխան եղել է բրդի ու անագի առևտրի կենտրոններից մեկը Ք.ա. II հազարամյակի սկզբին⁷³:

Աշշուրցի առևտրական Ամուր-շամաշը նշում է, որ ինքը ապրանքների պահեստ ուներ Սամուխայում⁷⁴: Մեկ այլ առևտրական՝ Շալիմ-ախումը նշում էր, որ ինքը տուն ուներ Սամուխայում⁷⁵: Քաղաքի մասին հիշատակությունները շատ են հատկապես «կապադոկյան» kt 93/k արխիվում (Ալի-ախումի որդի Աշշուր-թակլակուի արխիվը), որը պատկանում էր առևտրականների մի ընտանիքի, որը հիմնականում բրդի առևտրով էր զբաղվում:

Հետագայում Սամուխան բազմիցս հիշատակվել է նաև խեթական աղբյուրներում: Խեթական պետության ժամանակաշրջանում Սամուխան ծաղկում է ապրում և՛ որպես վարչական, և՛ որպես հոգևոր կենտրոն:

⁷² Տե՛ս Barjamovic 2011: 136:

⁷³ Տե՛ս Lassen 2010, Barjamovic 2011: 15:

⁷⁴ Տե՛ս Kt 87/k 582:

⁷⁵ Տե՛ս AKT 3, 77:

Քաղաքի առաջին հիշատակություններից մեկը տրված է Խաթթիի արքա Տելեպինուի (Ք.ա. XV դ. II կես) տեքստում⁷⁶, որտեղ թվարկվել են մի քանի քաղաքներ, որոնց մեջ էր նաև Սամուխան:

Անդրադառնանք Սամուխա քաղաքի տեղադրության հարցերին: «Կապադովկյան» աղբյուրներն այս խնդրի լուծումը չեն տալիս, սակայն դատելով այդ աղբյուրներից՝ ակնհայտ է, որ քաղաքը գտնվել է Կարախնա ու Խուրամա քաղաքների մոտ⁷⁷: Իսկ խեթական KUB XXV 32+ տեքստում նկարագրվում է, որ Կարախնա քաղաքի ծիսական արարողությունները տեղի են ունենում նաև Սամուխայում, որը հավանաբար խոսում է այն մասին, որ այդ քաղաքները մոտ են գտնվել իրար: Իր հերթին Կարախնան մոտ է գտնվել Տապիկկային, որը հստակ տեղորոշվում է ներկայիս Մաշատ-հյոյուք հնավայրի տեղում (մոտ 20 կմ Զիլե (Զելա) քաղաքից հարավ): Կարևոր է նաև խեթական արքա Խաթթուսիի III-ի տեքստը, որտեղ տրվում է, որ իր և իր զարմիկի միջև ընթացող պատերազմի ժամանակ վերջինս Մարասանտիյա քաղաքից (նույնանուն գետի (Մարասանտիյա=Հալիս) ափին) հեռանում և ապաստանում է Սամուխայում⁷⁸:

Խեթական KBo I 58 (II 4'-5') տեքստի մի հատվածում Սամուխան տրվել է անմիջապես Սարիսսայից հետո (որը տեղորոշվում է Սեբաստիայի մոտ գտնվող Քուշաքը հնավայրի տեղում՝ Փոքր Հայքի տարածքում): Ավելին, խեթական միջազգային պայմանագրերում, երբ աստվածներին որպես վկա էին բերում, Սամուխայի Ամարոպի աստվածը սովորաբար տրվում էր անմիջապես Սարիսսայի Ամարոպի աստծուց հետո: Գոյություն ունի նաև բնակավայրերի ցուցակ ներկայացնող տեքստի բեկոր (բնույթը պարզ չէ), որտեղ Սամուխան

⁷⁶ Տե՛ս KBo III 1 21 (Hoffmann 1984: 40-41):

⁷⁷ Տե՛ս Barjamovic 2011: 151-154:

⁷⁸ Տե՛ս KBo VI 29 II 18-20:

ընդգրկող հատվածը այսպիսին է՝ Նենիսանկուվա, Ադունուվա, Ապցիսնա, Սարիսսա և Սամուխա⁷⁹:

Խեթական KUB XXXI 79 տեքստում նկարագրվում է ապրանքների տեղափոխումը գետով, որով նավարկություն էր իրականացվում Պիտտիյարիգա, Արծիյա ու Սամուխա քաղաքների միջև: Այս տեքստը պատկերացում է տալիս, որ քաղաքը գտնվել է գետի ափին: Ասվում է, որ գետը որոշ հատվածներում ծանծաղ էր, և նավակները կարող էին շրջվել: Սամուխայից ապրանքները տեղափոխվում էին ավելի մեծ նավակի վրա: Տեքստի վնասվածության պատճառով անհասկանալի է, թե այնուհետև այդ ապրանքները ուր պետք է տարվեին⁸⁰: Պիտտիյարիգայից Սամուխա գետային ճանապարհի առկայությունը կարևորագույն նշանակություն ունի ինչպես վերոհիշյալ երեք քաղաքների՝ միևնույն գետի ափին գտնվելու տեսանկյունից, այնպես էլ կարող է հնարավորություն ընձեռել՝ ճշգրտելու այդ քաղաքների հետ այլ տեքստերում նշված շատ այլ բնակավայրերի մոտավոր տեղադրությունը: Երկար ժամանակ տեքստում հիշատակված նավարկելի գետը նույնացվում էր Եփրատի հետ, և վերոնշյալ քաղաքները որոնում էին Եփրատի վերին հոսանքներից մինչև Մալաթիա ընկած հատվածում:

Վերջին աշխատությունների մեջ Սամուխան սովորաբար տեղորոշվում է Սեբաստիայի նահանգում՝ Քայալլփընար (տեղանունը կարելի է թարգմանել որպես «ժայռոտ աղբյուր») բնակավայրի մոտ գտնվող հնավայրի տեղում: Ա. Մյուլլեր-Կարպեն առաջինն էր, որ առաջարկեց տեղադրել Սամուխան

⁷⁹ Տե՛ս **Քոսյան 2004**, 123:

⁸⁰ Տե՛ս **Lebrun 1975**: 217-218, **Gurney 2003**: 123-124. **KBo IV 13** տեքստում նույնպես տրված են Պիտտիյարիգա, Արծիյա, Սամուխա և այլ բնակավայրեր, ինչը խոսում է այն մասին, որ այդ քաղաքները մոտ են գտնվել իրար և սերտ կապեր են ունեցել՝ դեռ վաղ ժամանակներից սկսած:

վերոնշյալ հնավայրի տեղում⁸¹, որը գտնվում է Հալիսի ափին՝ Քուշաքը հնավայրից (Սարիսսա) ոչ հեռու⁸²:

Քայալըփընարի հնավայրը⁸³ մոտ 20 հեկտար է զբաղեցնում: Այն Հալիս գետի հյուսիսային ափին է՝ Սեբաստիայից մոտ 45 կմ հարավ-արևմուտք⁸⁴: Հնավայրի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են միջին և ուշբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանով թվագրվող գտածոներ: Հնավայրի վաղխեթական ժամանակաշրջանով (Ք.ա. XVIII-XVII դդ.) թվագրված շերտն իր ավարտն է գտել ավերիչ կրակի մեջ: Որոշ ժամանակ անց վայրը նորից բնակեցվել է, սակայն այս անգամ այն շրջապատվել է նոր, ավելի ամուր և լայն պարիսպներով: Սա խոսում է այն մասին, որ Սամուխան կարևոր դիրք է զբաղեցրել Խաթթին հյուսիս-արևելքից և հյուսիսից եկող վտանգներին դիմագրավելու ճանապարհին, և խեթերն այն ամրացրել են: Բնակավայրն ավերվել է նաև նորխեթական ժամանակաշրջանում: Կարելի է կարծել, որ այն հետևանք է հայասացիների ներխուժման, որն արձանագրվել է խեթական KBo VI 28 տեքստում, որում տրված է, որ նրանք արշավել էին դեպի խեթական Վերին երկիր և Սամուխան իրենց սահմանը դարձրել: Այդ ամենից հետո բնակավայրում տեղի են ունեցել նոր վերականգնողական աշխատանքներ: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են նաև մի մեծ շինության հետքեր, որն ավերվել և կրկին վերականգնվել է մի քանի անգամ: Հավանաբար այն եղել է պալատ⁸⁵ կամ տաճար:

⁸¹ Տե՛ս **Müller-Karpe 2000**: 355-365:

⁸² Տե՛ս **De Martino 2009**: 1-2:

⁸³ Հնավայրը սխալմամբ տեղորոշվել է արևելյան Կապադոկիայում, այնինչ այն Փոքր Հայքի տարածքում է՝ Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածում: Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան սահմանների մասին տե՛ս **Зорябян 1979**: 14:

⁸⁴ Տե՛ս նաև **Yakar, Gürsan-Salzmann 1979**:

⁸⁵ Սամուխայում գտնվող պալատի մասին է վկայում նաև խեթական **KBo XLV 179** տեքստը: Հրահանգի տեսքով կազմված տեքստում թվարկվում են

Հնավայրից գտնվել են նաև արձանագրություններ⁸⁶: Դրանք ունեն հիմնականում ծիսակարգային նշանակություն: Հնավայրում հայտնաբերվել է նաև «կապադովկյան» ժամանակաշրջանով թվագրվող մի աղյուսակի մաս (Քր 05/120)⁸⁷: Գտնվել է նաև բավականին վնասված կավե սեպագիր աղյուսակ (Քր 05/226): Խոտիերեն այդ տեքստում խոսքը Կիցցուվատնայի (Կիլիկիայի արևելքում) և Ալալախի (Ասորիքի հյուսիս-արևմուտքում) տարածքում ռազմական գործողությունների մասին է⁸⁸: Գտնվել է նաև խեթական հոգևոր ծիսակարգային բնույթի մի տեքստ⁸⁹: Այն ներկայացնում է մի արարողություն, որը կապված է Իշտարի՝ «աստվածային տիրուհու» պաշտամունքի հետ: Տեղը, որտեղ անցկացվում էր արարողությունը, եղել է Իշտարի պաշտամունքի կենտրոններից մեկը: Այն կարևոր վայր էր, քանի որ արարողությանը մասնակից էր նաև արքան⁹⁰: Խաթթիում Իշտար աստվածուհու գլխավոր պաշտամունքի վայրը Սամուխա քաղաքն էր, որը, ինչպես և հնավայրը, գտնվում էր գետի ափին⁹¹: Ծիսական տեքստը թվագրվում է միջինխեթական ժամանակա-

«Իսուվայի արքայի ծառաները», «Սապուխայի (=Սամուխայի) պալատի մարդիկ», Վատարուսնա քաղաքը և այլն: Տե՛ս **Քոսյան 2004**, 132:

⁸⁶ Տե՛ս **Müller-Karpe et al. 2006**: 227-231:

⁸⁷ Արձանագրության մեջ տեղեկություն կա Տամուրիայի կողմից աշշուրցի մի առևտրականից կատարված ստրուկների գնման մասին: Տե՛ս **Sommerfeld 2006**: 231-233, **Barjamovic 2011**: 152:

⁸⁸ Անհայտ է, թե ով է գեկուցողը: Տրված է, որ ռազմական գործողությունները վարում էին Էխլի-Տենուն և Իլի-Շարրուման, որոնք ոչ մի այլ տեղ չեն հիշատակվել: Նրանք լեռներով ճանապարհ են ընկել դեպի ծով: Իրադարձությունները որևէ այլ տեղ չեն նկարագրվել, և կարելի է դրանք թվագրել Թուդխալիյա I-ի ժամանակաշրջանով (Ք.ա. XIV դ. սկիզբ): Նա նույնպես արշավել է դեպի Հալեպ, և այդ իրադարձությունները վերաբերել են նաև Ալալախին: Տե՛ս **Wilhelm 2006**: 233-236:

⁸⁹ Տե՛ս **Müller-Karpe 2000**: 361:

⁹⁰ Տե՛ս **Քոսյան 2004**, 149:

⁹¹ Տե՛ս **Müller-Karpe 2000**: 355-365:

շրջանով⁹² և լրացուցիչ հիմք է Սամուխան Քայալըփընարի տեղում տեղադրելու համար:

Հնավայրում հայտնաբերվել են նաև կավե դրոշմակնիքներ: Դրանք բաժանվում են 3 խմբի՝ կնիքներ՝ լուվիական հիերոգլիֆներով գրված, խեթական սեպագրով և երկգիր⁹³:

Պեղումների ժամանակ գտնվել է նաև կրաքարե մի քարակտոր (1,2 մ բարձրությամբ և 95 սմ լայնքով), որի վրա կա ռելիեֆային պատկեր՝ գահին նստած կնոջ կերպարով⁹⁴:

Սամուխա քաղաքի մասին «կապադովկյան» տեքստերում, ինչպես և Թեգարամայի դեպքում, տվյալները քիչ են: Որոշ տեքստերում ուղղակի տրված է քաղաքի անունը: Որոշ տեքստեր տրվել են հատվածական, միայն այն մասերը, որոնցում կան տեղանունների մասին տեղեկություններ: Կան նաև վնասված փոքր տեքստեր, որոնցում հիշատակվել է քաղաքը: Այդ պատճառով որոշ տեքստեր ուղղակի չեն ներառվել գրքում, քանի որ պատմագիտական տեսանկյունից մեծ արժեք չեն ներկայացնում: Տեքստերի մեծ մասը պարունակում են տեղեկություններ առևտրական գործարքների, միջանձնային հարաբերությունների, աշշուրցի առևտրականների ու տեղական կառավարիչների միջև հարաբերությունների և այլնի մասին:

Սամուխան հիշատակվել է հետևյալ քաղաքների հետ՝ Զիմիսխունա⁹⁵ (kt 93/k 239), Լուխուգատտիյա (kt 92/k 3, kt

⁹² Տե՛ս Müller-Karpe et al. 2006: 212:

⁹³ Տե՛ս Herbordt, Alkan 2000: 89-98, Müller-Karpe 2000: 355-365:

⁹⁴ Տե՛ս Müller-Karpe 2009: 112-114:

⁹⁵ «Կապադովկյան» աղբյուրներից հայտնի Զիմիսխունան խեթական աղբյուրներում տրվել է որպես Զիպիսխունա կամ Զապիսխունա: Այն մոտ է գտնվել խեթական պետության հյուսիսարևելյան Տապիզգա (Մաշատ-հյոյոք հնավայր) քաղաքին: Հավանաբար գտնվել է Դուրիտումիտից դեպի Վախսուսանա տանող ճանապարհի վրա:

93/k 84, kt 93/k 237), Խաքա (kt 93/k 60), Խատիկախորա⁹⁶ (kt 92/k 3), Խուրամա (kt 92/k 3, *TC* 1, 10), Կարախնա⁹⁷ (kt 92/k 3), Կուբուրնատ (kt 92/k 3), Կուսսարա (*AKT* 4, 71, *TC* 1, 10), Կուտիյա⁹⁸ (kt 92/k 3), Նակսունա⁹⁹ (*KUG* 19), Սինախուտտում¹⁰⁰ (kt 93/k 239), Վախսուսանա (kt 93/k 237), Տավինիյա¹⁰¹ (kt 93/k 239), Տիլիմրա¹⁰² (*TC* 1, 10), Տիմեկիյա (*OLZ* 60, 155)¹⁰³:

⁹⁶ Եղաժ սակավաթիվ տվյալները քաղաքը տեղորոշելու հնարավորություն չեն ընձեռում:

⁹⁷ Կարախնան տեղորոշվում է ներկայիս Ուլուսարայ բնակավայրի մոտ: Այն գտնվել է Սամուխայից հյուսիս-արևմուտք: Կարախնայի մասին տե՛ս **RGTC VI**: 177-180, **RGTC VI/2**: 66, **Alp 1983**: 43-46:

⁹⁸ Քաղաքի մասին սակավ տեղեկությունները այն տեղորոշելու հնարավորություն չեն տալիս: Այն չի նշվել նաև խեթական ժամանակաշրջանի տեքստերում: Սակայն Կուտիյայի հիշատակությունները Սամուխա ու Կարախնա քաղաքների հետ թույլ են տալիս այն տեղադրել այդ քաղաքներին առավել մոտ տարածքներում՝ հետագայի խեթական Վերին երկրի տարածքում:

⁹⁹ Քաղաքի եզակի հիշատակությունը այն տեղորոշելու հնարավորություն չի ընձեռում:

¹⁰⁰ Սինախուտտումը կամ Սանախուտտան գտնվում էր Խաթթուսայից հյուսիս-արևելք: Այն տարածաշրջանի կարևոր քաղաքական կենտրոններից մեկն էր: Տե՛ս **Barjamovic 2011**: 286-291, **RGTC VI**: 342:

¹⁰¹ Քաղաքը հավանաբար գտնվել է Խաթթուսայից արևմուտք ընկած տարածքում, տե՛ս **Barjamovic 2011**: 297-305: Տավինիյա կամ Տամնիյա քաղաքը հիշատակվել է նաև խեթական աղբյուրներում, տե՛ս **RGTC VI**: 416-418:

¹⁰² Տիլիմրա քաղաքը հավանաբար հետագա խեթական աղբյուրներում հիշատակվել էր որպես Տիլիուրա, որը գտնվում էր խեթա-կասկական սահմանային գոտում: Տիլիուրայի մասին տե՛ս **RGTC VI**: 421-422:

¹⁰³ Տե՛ս **Barjamovic 2011**: 151, ծ. 502:

Աշշուրյան «կապադոկյան» աղբյուրներ, որոնցում առկա են տվյալներ Սամուխայի մասին

Kt 92/k 3

(I. 1-27)

Գիտական տառադարձումը՝

½ GÍN KÙ.BABBAR *i-na Hu-ra-ma a-na É ub-ri a-dí-in* 12 GÍN pá-zu-ur-ti TÚG.ĪA *i-na Lu-hu-za-ti-a a-na I-ku-pí-a DUMU Da-a-a a-dí-in* 3 GÍN AN.NA [*a-na ANŠE*]. ĪA *wa-bar-šu [i-na] a-dí-in* [x GÍN AN.NA] *i-ti-tù-ri-im* [x GÍN AN.]NA *a-na É [wa]-áb-ri i-na Ša¹-mu-ḥa a-dí-in* 1 GÍN KÙ.BABBAR *a-na ig-ri ša bi₄-il₅-tim a-dí Ša-mu-ḥa a-dí-in* 3 GÍN AN.NA *i-na Ḥa-tí-kà-it-ra a-dí-in* 1 ½ GÍN AN.NA *i-na Ku-tí-a a-ḥa-za-nim a-dí-in* 12 GÍN AN.NA *i-na Kà-ra-aḥ-na a-na GAL sí-ki-tim a-dí-in iš-tù Kà-ra-aḥ-na a-dí Ku-bu-ur-na-[at]* 3 GÍN KÙ.BABBAR *a-na ša bi₄-lâ-tim ik-šu-ud* 6 GÍN KÙ.BABBAR [*a¹-na ni-is-ḥa-tim a-ba-té š[a]*] *a-dí-in* 2 GÍN *a-na É [ub-ri] a-dí-in* 2 GÍN *a-na É [ub-ri]a-dí-in*¹⁰⁴.

Թարգմանություն

Ես վճարեցի կես սիկղ արծաթ՝ խուրամայում գիշերելու համար: Ես Լուխուզապոիյայում վճարեցի Դայայի որդի Իկունպիյային 12 սիկղ կտորեղենի մաքսանենգության համար: Ես վճարեցի 3 սիկղ ավանակի և գիշերակացի համար: Ես վճարեցի [...] սիկղ անագ կամրջի վրա: Վճարեցի [...] սիկղ անագ Սամուխայում գիշերակացի համար: Վճարեցի 1 սիկղ արծաթ բեռնակրին որպես աշխատավարձ՝ բեռը մինչև Սամուխա տեղափոխելու համար: Վճարեցի 3 սիկղ անագ Խապիկափորայում: Վճարեցի 1 ½ մինա անագ Կուրիյայի քաղաքագլխին: Վճարեցի 12 սիկղ անագ Կարախնայի ռաբի սիկկապիմին¹⁰⁵: Կարախնայից մինչև Կուբուրնապ 3 սիկղ արծաթ վճարեցի բեռնակիրներին: Վճարեցի 6 սիկղ արծաթ

¹⁰⁴ Barjamovic 2011: 152, ծ. 504, 257, ծ. 982, 282, ծ. 1111:

¹⁰⁵ Փոքրասիական քաղաքներում հիշատակված պաշտոնյաներից մեկը, ով հավանաբար ունեցել է նաև կառավարչական գործառույթներ:

որպես նիսխարում-հարկ¹⁰⁶ սահմանի վրա: Վճարեցի 2 սիկղ գիշերակացի համար...:

* Տեքստը աշշուրցի առևտրականի համառոտ հաշվետվությունն է, որում նա ներկայացնում է կատարված ծախսերի ու Փոքր Ասիայի տարածքում իր առևտրական շրջագայության մասին: Նրա շրջագայությունը ընդգրկել էր բավականին մեծ աշխարհագրություն: Իր առևտրական գործերով նա այցելել էր Խուրամա, Լուխուզատտիյա, Սամուխա, Խատիկաիտ-րա¹⁰⁷, Կուտիյա, Կարախնա, Կուբուրնատ քաղաքները:

VS 26, 195

(I. 1-11)

Գիտական տառադարձումը՝

a-na šī-ip-ri ša a-lim ù kà-ri-im Kà-ni-iš qí-bi-ma um-ma wa-bar-tum ša Ša-mu-ḫa-ma a-na-kam a-šu-mi ša-áp-tim ša É.GAL-lúm iṣ-bu-tù-[ni] É.GAL-lam₅ nu-ni-iḫ-ma um-ma É.GAL-lúm-ma šu-ma mi-iš-lá-am [t]a-lá-qé-a li-[qé-a šu-ma] [lá ta-l]á-qé-[a ...] ... (I. 1'-7'): lu ni-ir-[de₈] 16 GÚ 30 m[a-na SÍG.ḪI.A] ù 3 ANŠE.ḪI.A] [ša-lá]-mi i-di-[nu]-ni-a-[tí-ma] [a-na] šī-ip-ri-ku-nu [ni]-ip-qí-id-ma i-[ra]-de₈-ú-ni-ku-nu-ti¹⁰⁸.

Թարգմանություն

Սամուխայի վաբարությունից քաղաքի¹⁰⁹ և Քանեշի կարումի բանագնացներին: Այսպես մենք հանգստացրել ենք (կրթերը) պալատում՝ կապված բրդի հետ, որը բռնագրավվել էր պալա-

¹⁰⁶ Հարկի այս տեսակը հիմնականում վճարում էին ներկրվող ապրանքների համար:

¹⁰⁷ Դատելով «կապադովկյան» տեքստերից՝ քաղաքը գտնվել է Սամուխայից մինչև Կարախնա ընկած հատվածում:

¹⁰⁸ Տեքստը թվագրվում է Քանեշի կարումի հնագիտական II փուլի շերտով (Ք.ա. 1970-1840 թթ.) (տե՛ս Barjamovic 2011: 153, ծ. 512):

¹⁰⁹ «Կապադովկյան» տեքստերում քաղաք (աքք.՝ *šlum*) բառը նշելով՝ նկատի ունեին Աշշուրը՝ աշշուրցի առևտրականների մայրաքաղաքը:

տը, սակայն պալապից մեզ ասում են. «Եթե դուք ցանկանում եք վերցնել կեսը (ապրանքի), ապա կարող եք վերցնել կեսը, բայց եթե դուք չվերցնեք կեսը [...], մենք առաջնորդեցինք (պալապից): Նրանք մեզ տվել են 16 տաղանդ ու 30 մինա բուրդ և 3 սև ավանակներ, ու մենք այն վստահել ենք ձեր բանագնացներին, և նրանք բերում են դրանք ձեզ:

* Տեքստից պարզ է դառնում, որ Սամուխայի կառավարիչները բռնագրավել են աշշուրցի առևտրականների ապրանքը: Պարզ չէ, թե ինչ պատճառով են նրանք այդ արել, և անհասկանալի է նաև, թե արդյոք ում ապրանքն էր դա՝ Սամուխայի վաճառականների՞նը, թե՞ Քանեշի: Այնուամենայնիվ, ապրանքը բավականին կարևորություն է ներկայացրել նրանց համար, քանզի գործին խառնվել են նաև Աշշուր քաղաքից և Քանեշի կարումից ժամանած ներկայացուցիչները: Հավանաբար Սամուխայի կառավարիչները վերադարձրել են միայն ապրանքի կեսը:

Kt 93/k 84

(I. 3-6)

Գիտական տառադարձումը՝

7 GÚ 20² *ma-na SÍG.ĤI.A lá-ĥu-tám ša ki-ma ku-a-tí i-Lu-ĥu-za-tí-a-e i-dí-nu-nim* 1 GÚ 50 *ma-na SÍG.ĤI.A ú-ší-tám áš-ra-kam-ma i-dí-nu-nim ...* (I. 9): *i-Ša-mu-ĥa al-qé ...* (I. 20-21): *mì-ma a-nim [i-na] Ša-mu-ĥa ra² al-qé ...* (I. 26-30): 3 *me-at ki-pú-na-ni ú 1 me-at mu-uš-tá-tim ša ki-ma ku-a-tí í-Lu-ĥu-za-tí-a i-dí-nu-nim ... i-Ša-mu-ĥa-a eb-li áš-ta-a-am*¹¹⁰.

Թարգմանություն

Քո ներկայացուցիչները տվեցին ինձ 7 տաղանդ և 20 մինա անլվա բուրդ, Լուխուգապուրիայում և նույնպես այնտեղ 1 տաղանդ 50 մինա *usitum*-բուրդ: Ես վերցրի Սամուխայում,

¹¹⁰ Barjamovic 2011: 136, ծ. 435:

300 kipunan¹¹¹ և 100 սանր, որը տվել են Լուխուզապրիյայում ինձ քո ներկայացուցիչները, ես գնել եմ ճուպան Սամուխայում:

* Հերթական նամակ-հաշվետվություն առևտրականից, որն առևտրական գործեր էր վարում Լուխուզատտիյա և Սամուխա քաղաքներում:

Kt 93/k 237

(I. 9-12)

Գիտական տառադարձումը՝

ŠU.NIGÍN 2 ½ *ma-na* KÙ.BABBAR *A-sà-nim ub-lá-kum lu i-na Lu-ħu-za-tí-a lu i-na Ša-mu-ħa-a lu-qú-tám ta-dá-nam*¹¹².

Թարգմանություն

Ընդհանուր առմամբ 2 ½ մինա արծաթ բերեց քեզ Ասանումը: Վաճառի՛ր ապրանքները՝ կա՛մ Լուխուզատտիյայում, կա՛մ Սամուխայում:

* Նամակից պարզ է, որ վաճառականը առևտրական գործեր ուներ Սամուխա ու Լուխուզատտիյա քաղաքներում:

KUG 19

1-13

Գիտական տառադարձումը՝

1/3 *ma-na* LÁ 1 ¼ GÍN KÙ.BABBAR *Pá-pá-lá i-dí-šu-um* 4 ½ GÍN *ši-im ħi-im-tim* 1/3 *ma-na gám¹-ru* 3 GÍN *i-nu-mì a-Na-ak-šu-na a-li-[ku] a-sà-ħa-ar-tí ú-ša-qí-il₅* 1 GÍN *ši-im {ši-im} ši-it-ri ša a-na Áš-wa-tù-ma-an a-dí-nu* 2 ½ GÍN *a-sà-ħa-ar-tí ša Ša-mu-ħa ub-lu ú-ša-qí-ir₅*¹¹³

¹¹¹ Հավանաբար կենցաղային իր, գուցե՝ ճարմանդ, տե՛ս CAD 8: 401:

¹¹² Barjamovic 2011: 136, ծ. 436:

¹¹³ Ulshöfer 1995: 223.

Թարգմանություն

Պապական տվեց նրան $1/3$ մինա, $1\frac{1}{4}$ սիկղ արծաթ: $4\frac{1}{2}$ սիկղ էր գնման գինը կաշվե տարայի համար: $1/3$ մինա էր իմ ծախսերը, 3 սիկղ վճարեցի մանր ապրանքների համար, երբ որ գնացել էի Նակսունա: 1 սիկղ արժեք հագուստը, որ ես տվեցի Աշվատումանին: $2\frac{1}{2}$ սիկղ վճարեցի մանր ապրանքների համար, որ բերեցի Սամուխա:

** Առևտրականը ներկայացնում է իր ծախսերը: Հավանաբար նրա շրջագայության վերջնակետը Սամուխան էր:*

1.3. ԱՇԵՈՒՐՅԱՆ («ԿԱՊԱԴՈՎԿՅԱՆ») ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԿՈՒՍՍԱՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Կուսսարը (հիմնականում Կուսսարա ձևով) բազմիցս հիշատակվել է «կապադովկյան» աղյուսակներում և խեթական սեպագիր արխիվներում: Նրա մասին հիշատակությունները, սակայն, բավականին քիչ են: Խեթագիտության բնագավառում մինչ օրս չկա հստակ պատկերացում, թե որտեղ կարող էր գտնվել այն: Եղած նյութը հնարավորություն է տալիս միայն մասնակիորեն այն տեղորոշելու: Քաղաքի համար առաջարկվել են մի շարք տեղադրություններ: Եղած նյութը թույլ է տալիս քաղաքը տեղորոշել Քանեշից հյուսիս-արևելք՝ Անտիտավրոսի լեռների մոտ¹¹⁴:

Քաղաքը հիշատակվել է 26 «կապադովկյան» տեքստերում: Այն հիշատակվել է Դուրխումիտ (AKT 6, 491), Զալպա (kt 87/k 547), Թեգարամա (AKT 6, 149), Լուխուզգատիյա (AKT 6, 491, ICK 1, 1, Kay 95, Kay 1830), Խաթթում (Խաթթուսա) (kt 87/k 34⁷, ICK 1, 1), Խախխում (kt k/k 5)¹¹⁵, Խարսա (kt n/k 67⁷)¹¹⁶, Խուրամա (AKT 6, 149, AKT 6, 491, ICK 1, 1, TC 1, 10, VS 26, 22), Կուբուրնատ (AKT 6, 491), Մամմա (Neşr. Boğ. 2), Սալխասուվա (AKT 6, 383, AKT 6, 491), Սալատուվար (AKT 6, 491), Սամուխա (AKT 4, 71, TC 1, 10), Տիլմրա (TC 1, 10), Տիմելիյա (AKT 6, 491, kt k/k 5), Վախսուսանա (kt n/k 67) քաղաքների հետ:

¹¹⁴ Կուսսարայի տեղադրության վերաբերյալ տե՛ս Ghazaryan 2017:

¹¹⁵ Խախխում կամ Խախխա քաղաքը գտնվել է Աշշուրից դեպի Քանեշ տանող գլխավոր առևտրական ճանապարհի վրա: Հավանաբար այն եփրատի ափին գտնվող հետագայի Սամոսատի (Շամշատի) մերձակայքում էր, տե՛ս նաև RGTC VI: 61-62:

¹¹⁶ Քաղաքի եզակի հիշատակությունն ու նյութի սղությունը հնարավորություն չեն ընձեռում այն տեղորոշելու:

Այս բնակավայրերի մեծ մասը Քանեշից արևելք կամ հյուսիս-արևելք են գտնվել: Ըստ «կապադովկյան» աղբյուրների՝ Կուսսարայում եղել է աշշուրցի առևտրականների կայան՝ *վաբարտում*: Քաղաքից առևտրական ճանապարհները տանում էին դեպի Քանեշ, Լուխուզատտիյա, Թեգարամա, Խուրամա և այլն: Քաղաքին առավել մոտ են եղել Լուխուզատտիյա և Խուրամա քաղաքները: Քանեշից դեպի Կուսսարա ճանապարհը անցնում էր Խուրամայով: Կուսսարան նաև Պիթխանայի ու Անիտտայի նստավայրն էր: Խեթական արքա Խաթթուսիլի I-ը Կուսսարայում պալատ է ունեցել, այն հանդիսացել է նրա նստավայրը իր կառավարման վերջին շրջանում:

Միայն 26 «կապադովկյան» տեքստերում է նշվել Կուսսարա քաղաքը: Այդ տեքստերից վեցը Շալիմ-Աշշուրի արխիվից է (AKT 6): Նրա ընտանիքը մասնագիտացած էր Քանեշից արևելք ընկած քաղաքների հետ առևտրում:

Աշշուրյան «կապադովկյան» աղբյուրներ, որտեղ առկա են տվյալներ Կուսսարայի մասին

AKT 6, 149

(I. 4)

Գիտական տառադարձումը՝

i-na Té-ga-ra-ma wa-áš-¹ba¹-ku ... (I. 11-16): i-na ^dUTU-ši tup-pí ta-ša-me-a-ni A-lá-^hu-um lu a-na ^hu-ra-ma lu a-na Ku-ša-ra a-na še-ri-a li-li-kam¹¹⁷.

¹¹⁷ Barjamovic 2011: 145, ծ. 478.

Թարգմանություն

Ես կանգ եմ առնում Թեգարամայում ... Այն օրը, երբ որ դու կկարդաս իմ նամակը, Ալի-ախումը պետք է եկած և հանդիպած լինի ինձ հետ կա'մ Խուրամայում, կամ Կուսսարայում:

* Շալիմ-Աշշուրի արխիվի նամակներից մեկն է, որտեղ կա տեղեկություն աշշուրցի առևտրականի առևտրական շրջագայության մասին Խուրամա, այնուհետև՝ Կուսսարա քաղաքներ:

AKT 6, 491

(I. 65-69)

Գիտական տառադարձումը՝

「4」 G[ÍN KÙ.BABBAR] 「É」 *ub-ri* 1 ½ GÍN KÙ.BABBAR *a-kà-ší-im* [i-*Hu-r*]a-ma [x] *ma-na* KÙ.BABBAR *a-na* Ì-lí-ku-li 5 GÍN 「KÙ.BABBAR É」 *ub-ri* 1 GÍN KÙ.BABBAR *a-na* *kà-ší-im* 「í」 [-na] 「...」 *Ku-ša-ra šu-a-tí-ma a-dí-in*¹¹⁸.

Թարգմանություն

4 սիկղ [արծաթ] գիշերակացի համար, 1 ½ սիկղ արծաթ [Խուր]ամայում կասսում-պաշտոնյայի¹¹⁹ համար, [...] մինա արծաթ Իլիկուլիին, 5 սիկղ արծաթ գիշերակացի համար, 1 սիկղ արծաթ կասսում-պաշտոնյային Կուսսարայում նույնպես տվեցի:

* Աշշուրցի առևտրականի նամակ-հաշվետվությունն իր առևտրական գործունեության մասին:

¹¹⁸ Barjamovic 2011: 145, ծ. 479.

¹¹⁹ Այդ պաշտոնյան փոքրասիական քաղաքներում կարևոր դիրք է ունեցել և հավանաբար նրա հիմնական գործառույթները կապված են եղել առևտրի ու հարկերի հետ (աքք. *kaššu* բառի մասին տե՛ս CAD 8: 292-293):

Գիտական տառադարձումը՝

[um-ma A-šùr]-re-ši [ù] A-šùr-tak-lá-ak-[ma] [a]-na Šu-Sú-en₆ qí-bi₄-ma [šu]-ma Puzúr-A-šùr ha-ra-an [sú]-qí-nim-ma iš-tí [š]ú-ha-rí-šu i-íá-ra-ad-kà [um]-ma a-ta-ma i-pá-ni-šu [l]e-tí-iq-ma [i-na] Hu-ra-ma ù-lá [Ku-š]a-ra KÙ.BABBAR [1 ma-na iš]-tí DAM.GÀR-im [... l]á-al-qé [...]-x-dí-šu-nu [...]-x-i i-na [...] ú-lá i-na [Ku-š]a-ra ki-lá a-dí [x]-dí i-kà-šu-du-ni [u]m-ma a-ta-ma ...¹²⁰

Թարգմանություն

Աշշուր-ռեծիից և Աշշուր-թակլակուից Շու-Սուենին: Եթե Պու-զուր-Աշշուրը ցանկանա իր ծառաների հետ միասին քեզ ուղարկել «Նեղ արահետով»¹²¹, դու պետք է նրան ասես. «Թո՛ւյլ տուր նրա առջևից գնամ և թո՛ւյլ տուր վերցնեմ մեկ մինա արծաթ տոկոսադրույթով վարկ առևտրականից Խու-րամայում կամ [Կուսս]արայում [...] նրանց [...] կանգ առան [...] [Կուս]արայում: Մինչև [...] չհասնեն քեզ, պետք է ասես....

* Փաստացի սա աշշուրցի առևտրականների խորհուրդներն են մեկ այլ առևտրականի՝ կապված «Նեղ արահետով» անցնելու վերաբերյալ: Առևտրականի ուղին պետք է անցներ նաև Կուսսարայով:

¹²⁰ Barjamovic 2011: 145, ծ. 480:

¹²¹ Աքքադերեն *harrān sūqinnim* բառակապակցությունը սովորաբար թարգմանվում է որպես «Նեղ արահետ»: Փոքրասիական տարածաշրջանում այն մաքսանենգ ճանապարհով ապրանք անցկացնելու կամ հարկերից խուսափելու համար էր և ուներ զարտուղի ճանապարհի իմաստը, տե՛ս Barjamovic 2011: 169-180:

TC 1, 10

(I. 4-24)

Գիտական տառադարձումը՝

i-ša-am-ši ša ṭup-pí-ni ta-ša-me-ú šu-ma na-tù-ma a-na Ša-mu-ḥa ú Ku-ša-ra a-na ṭup-pé-kà lá ta-ša-ḥu-ut-ma ta-lá-ak ṭup-pè-kà a-na 3-[š]í-šu ma-ḥa-aš-ma i-na pá-ni-kà lu-šé-tí-qú-ma ù a-ta ur-kà-tám a-lik šu-ma lá na-tù-ma a-na Ša-mu-ḥa ú Ku-ša-ra lá ta-lá-ak ṭup-pí-kà a-na 3-ší-šu ma-ḥa-aš-ma a-na Tí-li-im-ra lu-šé-tí-qú-ma ù a-ta iš-tí ur-ki-ú-tim et-qam ù a-ma-at-kà Sí-li-ma a-na Ḥu-ra-ma lu-šé-tí-qú-ma ù a-ta [a]-ni-ša-am er¹-ba-am¹²².

Թարգմանություն

Այն պահին, երբ որ դու կկարդաս մեր նամակը, դու պետք է, հնարավորության դեպքում առանց վախենալու մեկնես Սամուխա և Կուսսարա՝ աղյուսակներիդ երևից: Բաժանի՛ր աղյուսակները երեք մասի և ուղարկի՛ր դրանք քեզանից առաջ և դրանից հետո ինքդ ճանապարհ ընկի՛ր: Եթե դա հնարավոր չէ, ապա մի գնա Սամուխա և Կուսսարա, սակայն թող նրանք դրանք բաժանեն երեք մասի և ուղևորվեն: Թող նրանք ուղևորվեն դեպի Տիլիմրա, այնուհետև դու ինքդ կարող ես ճանապարհ ընկնել: Նրանք պետք է թույլ տան, որ քո սպրկուհի Սիլիմման գնա դեպի Խուրամա, որպեսզի դու ևս կարողանաս մուտք գործել այստեղ:

* Ամենայն հավանականությամբ այդ աղյուսակները մեծ կարևորություն են ունեցել: Այդ պատճառով կարիք է եղել ամեն գնով դրանք դուրս բերելու Սամուխայից և Կուսսարայից:

¹²² Barjamovic 2011: 146, ծ. 481:

AKT 4, 71

(I. 10-13)

Գիտական տառադարձումը՝

um-ma a-ta-ma a-na 10 ¹²³*u₄[-me] iš-tù Ku-ša-ra ú-ul iš-tù Ša-mu-ḫa [ú-šé-ba-lá-kum] šu-ma lá [ú-šé-bi₄-lá-kum] šu-ša-a[l-šu-um a-ša-qá-al]*¹²³.

Թարգմանություն

Դու ասացիր. «10 օրվա ընթացքում [ես կուղարկեմ քեզ այն] կա՛մ Կուսսարայից, կա՛մ Սամուխայից: Եթե ես չկուղարկեմ այն, ես կվճարեմ եռակի ավել:

* Հավանաբար առևտրականներից մեկը հիշեցնում է մեկ այլ առևտրականի նրա տված խոստման մասին: Խոսքը Կուսսարայից կամ Սամուխայից ապրանք ուղարկելու մասին է:

Kt 87/k 547

(I. 1-5)

Գիտական տառադարձումը՝

a-[na H]a-nu-nu qí-bi₄-ma um-ma [um]-ma A-šur-DU₁₀-ma a-na-kam iš-tí [šú]-ḫa-ri-e ša I-[di]-Sú-en₆ DUMU Ku-ku-lá-nim i-ma-at Za-al-pá ku-ša-[ra-i-ú]-um ma-qí-it-ni-a-tí (I. 13-26): *[mi-m]a a-nim ša KI DU NI [a-n]a Ku-ša-ra e-li-ú-ni-ni [a]-na-ku e-li-ma [.. (..)]-e ú šú-ḫa-ra-am [i-na] ba-áb a-bu-li-im [aš]-ba-at-ma i-na e-mu-qi [x]-x-lim ú-bar-ta-am e-pu-uš-ma [x]-x-e ú šú-ḫa-ra-am a-na É.GAL-lim uš-té-li ú al-pu ší-im-tù-um i-na É.GAL-lim i-za-zu a-na É.GAL-lim a-dí ma-lá ú šé-ni-šu né-li-ma um-ma É.GAL-lúm i-na ša-li-tim i-ma-at Za-al-pá al-qé*¹²⁴.

Թարգմանություն

Աշշուր-փաբից Խանունույին: Կուսսարայի մարդը¹²⁵ հարձակվեց մեզ վրա այսպետե՛ղ՝ Զալպա երկրում, երբ որ մենք Կուկու-

¹²³ Barjamovic 2011: 146, ծ. 483:

¹²⁴ Barjamovic 2011: 146, ծ. 484:

¹²⁵ Նկատի ունի Կուսսարայի արքային:

լանումի որդի Իդդին-Սուենի ծառաների հետ էինք: Այդ բոլորը¹²⁶, որ գնաց Կուսսարա, ես անձամբ նույնպես գնացի այնտեղ: Եվ ես բռնեցի [անձնանուն] և ծառային քաղաքային դարպասի մոտ, և ես ստիպեցի [...] վաբարտումին, և ստիպեցի [անձնանուն] և ծառային ինձ հետ բարձրանալ պալատ: Եվ նշան արած անասունները կանգնած էին [այնտեղ]: Մենք բարձրացանք պալատ մի քանի անգամ, սակայն պալատում մեզ ասեցին. «Ես այն վերցրել եմ որպես ավար Զալպա երկրում»:

* Այս տեքստում նկարագրվում է Կուսսարայի և Զալպայի միջև բռնկված պատերազմի մասին: Հավանաբար խոսքը մերձեփրատյան Զալպայի, այլ ոչ թե մերձսևծովյան Զալպա-Զալպուվայի մասին է: Փաստորեն՝ Կուսսարայի զորքերի հարձակման հետևանքով տվյալ առևտրականի ապրանքները նույնպես որպես ավար էին տարվել Կուսսարա: Բոլոր փորձերը՝ վերադարձնելու ապրանքը, որոնց մեջ էին նաև նրա նշան արված անասունները, անհաջողության էին մատնվում: Հավանաբար գործին խառնվել են նաև Կուսսարայի վաբարտումի ավագները:

Kt 87/k 551

(I. 1-8)

Գիտական տառադարձումը՝

um-ma Šu-mì-a-bi-a-ma a-na A-šur-ba-ni ù A-šur-DU₁₀ qí-bi-ma mì-nam ša a-na KÙ.BABBAR ta-áš-ta-na-pá-ra-ni-ni a-tù-nu i-nu-mì a-na-kam tù-uš-ba-ni[?] lá² ta²-ad-gu₅-lá [ki]-ma i-na Lu¹-hu-za-tí-a KÙ.BABBAR ma-du-ni ... (I. 14-27): a-dí-i É.GAL-lim ša ta-áš-pu-ra¹-ni um-ma a-tù-nu-ma ú-za-ni pì-té-e mì-na-ma¹ a-na-ku ú-za-ku-nu lá áp-té a-na É.GAL-lim a-na-ku e-li-ma iš-tí É.GAL-lim a-ta-ú a-tù-nu a-ma-kam ta-áš-ta-pu-a-ma um-ma A-šur-i-mì-ti-ma 3 al-pè-e a-na

¹²⁶ Հավանաբար խոսքը առևտրականի ապրանքների մասին է:

ma-at Za-al-pá ar-de₈-ma a-na ur-ki-tim a-dí-šu-nu a-ni-ša-am mì-ma lá ub-lá-am¹²⁷.

Թարգմանություն

Շումի-աբիյան Աշշուր-բանիին և Աշշուր-տաբին: Ինչո՞ւ ես դու անընդհար գրում ինձ գումարի մասին: Երբ որ դու այսպեղ էիր ապրում, արդյո՞ք դու չէիր նկատում, որ Լուխուզապոտի-յայում շար արծաթ կա: Ինչ վերաբերում է պալապին, որի մասին դու ինձ գրում էիր՝ ասելով. «Տեղեկացրու մեզ»: Իսկ ինչի՞ մասին ես քեզ անձամբ չեմ տեղեկացրել: Ես անձամբ գնացի պալապ և բանակցեցի պալապում: Դու լուռ էիր այնպեղ, իսկ Աշշուր-իմիպոտին ասաց. «Ես վերցրի երեք գլուխ անասուն և տարա Զալպա երկիր և այնուհետև վաճառեցի դրանք»: Եվ նա ոչ մի դեպքում չբերեց դրանք այսպեղ:

* Կուսսարայի պալատը բռնագրավել էր աշշուրցի առևտրական Աշշուր-տաբի ուղարկած ապրանքը Զալպա երկրի վրա հարձակման ժամանակ: Առաջին նամակում նա պատմում է, թե ինչպես է նա գնացել Կուսսարա և պահանջում, որ իրեն թույլ տան վերադառնալ իր անասունների հետ միասին, որոնց տարել էին Զալպա: Երկրորդ նամակում, որը հավանաբար ուղարկվել էր այն ժամանակ երբ Աշշուր-տաբը Քանեշում էր գտնվում, նույնպես վերաբերվում է Կուսսարայի պալատի հետ բանակցություններին և Զալպա երկիր տարված անասուններին:

Kay 1830

(I. 1-12)

Գիտական տառադարձումը՝

a-na ší-ip-ri-ni ú kà-ri-im Kà-ni-iš qí-bi₄-ma um-ma ú-bar-tum [š]a Ku-š[a-r]a-ma a-na-kam ni-iš-me-ma ʾ2 DUMU A-šur i-na ma-at Lu-ḫu-za-tí-a dí-ku a-na É.GAL-lim ni-li-ma um-ma ni-nu-ma i-na ma-tí-

¹²⁷ Barjamovic 2011: 147, ծ. 485:

kà DUMU A-šùr dí-ku [a-Kà-ni-š]í-e iš-pu-ur-ma i-na e-ba-ar Lu-ḫu-za-tí-a iš-tí [x] e lu tí ša a kí ša dí-ku a-wi-le ša dí-ku-ni la ni-dé a-wi-lu i-na mu-ši-im dí-ku i-na ša-nim u₄-mi-im KÛ.BABBAR lu-qú-tí-šu-nu [...] ¹²⁸.

Թարգմանություն

Կուսսարայի վաբարտումից մեր ներկայացուցիչներին և Քանեշի կարումին: Այստեղ մենք լսել ենք, որ երկու աշշուրցիներ սպանվել են Լուխուզատիյա երկրում: Մենք բարձրացանք պալատ և ասացինք. «Աշշուրցիներ են սպանվել քո երկրում: Նա գրեց [քանեշ]ցիներին, և [...] հետ [...] Լուխուզատիյայից այն կողմ: Մենք չգիտենք՝ ովքեր են սպանվածները, տղամարդկանց սպանել են գիշերը: Հաջորդ օրը արծաթը նրանց ապրանքների համար [...]

* Կուսսարայի աշշուրցիները տեղյակ են պահում, որ Լուխուզատիյա երկրում երկու աշշուրցի են սպանվել, և դրա վրա ցանկանում էին ուշադրություն հրավիրել: Պարզ չէ, թե աշշուրցիները որ քաղաքի պալատում էին հանդիպում ունեցել՝ Կուսսարայի, թե՞ Լուխուզատիյայի: Եթե Կուսսարայի, ապա դա կնշանակի, որ այդ պահին Լուխուզատիյան գտնվում էր Կուսսարայի ենթակայության ներքո:

AKT 6, 383

(I. 6-16)

Գիտական տառադարձումը՝

a-na-kam A-da-da iš-tí A-šur-DÛG DUMU A-zu-za-a i-Ša-lá-aḫ-šu-wa í-mi-ig-ru-ma a-na Ku-ša-ra A-da-da a-na a-wi-lim ta-mu-im ¹e¹-tí-tí-iq ma-mi-tám iš-tí a-wi-lim i-lá-qé-¹ma¹ ú lu-qú-tám ša DUMU A-zu-za-a-ma ḫa-ra-an sú-qá-ni-ma i-ša-lá-aḫ ¹²⁹.

¹²⁸ Barjamovic 2011: 27, ծ. 118, 147, ծ. 487:

¹²⁹ Barjamovic 2011: 173, ծ. 602:

Թարգմանություն

Այստեղ Ադադան ընդհանուր համաձայնության եկավ Ազու-զայի որդի Աշշուր-տաբի հետ Սալախսուվայում: Ադադան ճանապարհորդել էր դեպի Կուսսարա, որպեսզի այդ մարդուն երդման բերի: Նա երդման կբերի այդ մարդուն, այնուհետև Ազուզայի որդու ապրանքները Նեղ արահետով կուղարկի:

* Հավանաբար խոսքը աշշուրցի առևտրականի ապրանքների համար երաշխիքներ տալու մասին է, միգուցե նաև գրավոր:

ICK 1, 1

(I. 38-54)

Գիտական տառադարձումը՝

i-na lá i-da-i-ni ú ša-zu-za-tim ša a-bi₄-ni iš-tù Hu-ra-ma a-še-er a-bi₄-ni a-na Kà-ni-iš té-ru-ba-ma a-bu-ni er-šu-um ú-kà-al-šu a-bu-ni tù-ni-ma um-ma a-ta-ma 1 ½ ma-na 5 GÍN KÙ.BABBAR ša i-na li-bi₄ KÙ.BABBAR-pì-kà al-qé-ú a-na ší-im KÙ.AN ú-ra-dí-e ù 8 GÍN KÙ.GI ša A-lá-ba-am É.GAL-lúm i-na Ku-ša-ra ik-sí-ú a-na-ku áš-qú-ul ša KÙ.BABBAR a-ta ta-at-bu-lu-ma a-na ší-im KÙ.AN mi-ma lá tù-ra-dí-ú ú a-na Ku-ša-ra e-lá-ú-ma lá té-li-ú ú 8 GÍN KÙ.GI lá ta-áš-qú-lu¹³⁰.

Թարգմանություն

Առանց մեր կամ հորդ գործընկերների համաձայնության դու գնացել ես Խուրամայից մեր հոր մոտ՝ Քանեշ: Եվ քանի որ հիվանդությունը անկողնուն էր գամել մեր հորը, դու խաբեցիր մեր հորը՝ ասելով. «Ես կավելացնեմ 95 սիկղ արծաթ, որը ես վերցրել էի քո դրամագլխից ամուրումի»¹³¹ գնի դիմաց: Ես անձամբ վճարել եմ 8 սիկղ ոսկի, որը Կուսսարայի պալատը պարտադրել է Ալի-աբումին վճարել: Սակայն դու միայն

¹³⁰ Barjamovic 2011: 138-139, ծ. 440:

¹³¹ Թանկարժեք մետաղի տեսակ, տե՛ս CAD 1/II: 97-98:

գումար ես վերցրել՝ ոչինչ անձամբ չվճարելով ամուրումի գնի համար: Դու երբեք չես գնացել Կուսսարա և երբեք չես վճարել 8 սիկդ ոսկի ...

* Այստեղ խոսքը աշուրցի առևտրականների միջև դրամական հարաբերությունների մասին է: Շրջանառվում են մի քանի տարածաշրջանային կարևոր քաղաքների անուններ՝ Խուրամա, Քանեշ, Կուսսարա:

ԳԼՈՒԽ 2
ՀԻՆԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ԵՎ ՄԱՐԻ ՔԱՂԱՔԻ ԲՆԱԳՐԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԵՎ
ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

2.1. ԲԱԲԵԼՈՆԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ¹³²

**Հայկական լեռնաշխարհը բաբելոնյան դիցավիպական
ավանդության մեջ**

Հայկական լեռնաշխարհը Բաբելոնիայի բնակիչներին ծանոթ էր վաղնջական ժամանակներից՝ կապված տիեզերաստեղծման, համաշխարհային ջրհեղեղի և անմահության որոնումների դիցավիպական ավանդապատումների հետ:

Տիեզերաստեղծման մասին պատմող հին միջագետքյան ամենաամբողջական բնագրում՝ բաբելոնյան «Էնումա էլիշ...» («Երբ վերևում...») պոեմում, պատմվում է աստվածների հին ու նոր սերունդների պայքարի, երիտասարդ աստվածների հաղթանակի և արարչագործության մասին: Հին միջագետքցիների, մասնավորապես բաբելացիների տիեզերածնական պատկերացումների անփոփոխ այս պատմության մեջ իբրև արարչագործության կենտրոն հանդես է գալիս նախնական լեռը, որը յուրօրինակ կապ է ապահովում երկնքի ու երկրի միջև: Այդ լեռից սկզբնավորվում են Տիգրիսն ու Եփրատը: Այսինքն՝ հնագույն բաբելոնյան ընկալումներում որպես

¹³² Աշխատության այս հատվածը պ.գ.դ. Արտակ Մովսիսյանի աշխատությունն է և վերաբերում է Բաբելոնյան պետությանը, Հայկական լեռնաշխարհի երկրների միջև հարաբերություններին ու տպագրվել էր «Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն» քառահատորյակի առաջին հատորում: Այն ներկայացված է ամբողջական և առանց փոփոխության: Տե՛ս **Մովսիսյան 2013: 136-140:**

արարչագործության կենտրոն հանդես է գալիս Հայկական լեռնաշխարհը:

Համաշխարհային ջրհեղեղի մասին բաբելոնյան ավանդազրույցը հանգամանորեն շարադրել է Բաբելոնի Բել աստծո տաճարի քրմապետ Բերոսոսը՝ թարգմանելով այն հունարեն: Ըստ այդմ՝ մեղսագործ մարդկությանը ոչնչացնելու որոշում կայացնելով՝ աստված չմոռացավ մի քանի բարեպաշտների՝ Քսիսություն արքայի գլխավորությամբ, որոնց պատվիրեց տապան կառուցել: Երբ բարեպաշտ արքան ցանկացավ իմանալ, թե ուր պիտի հասնի իր նավը փրկելու համար, երկնքից պատասխան լսվեց. «Աստվածների մոտ»: Իսկ երբ փրկվածները ցած իջան նավից, երկնային ձայնն ավետեց, որ նրանք Հայաստանում են (հունարեն բնագրում՝ Արմենիա):

Բերոսոսը նաև ավելացնում է, որ նավի բեկորները մինչև իր ժամանակները պահպանվել են Հայաստանի լեռներում, որոնցից մարդիկ, պոկելով ձյութի կտորներ, թալիսմաններ են պատրաստել իրենց համար:

Հնագույն միջագետքյան ավանդության մեջ անմահություն որոնող գլխավոր հերոսը Գիլգամեշն է, որի մասին ասքերը գրի են առնվել հին աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով: Շումերական «Գիլգամեշն ու Անմահության երկիրը» վիպերգում Գիլգամեշը որոշում է ուղևորվել անմահության երկիր և բռնում է «դեպի Արատտա ճանապարհը»: Իսկ բաբելոնյան «Գիլգամեշ» էպոսում հերոսը հաղթահարում է Մաշու լեռները՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասիուս-Մասիոն լեռները:

Հինբաբելոնյան թագավորությունը և Հայկական լեռնաշխարհը

Հարուստ են նաև Բաբելոնի և Հայկական լեռնաշխարհի պատմական շփումները, որոնք առկա են դեռևս Հինբաբելոնյան հարստության ժամանակաշրջանում: Հարստության ամենահզոր արքա Համմուրային արշավել է դեպի Հայկական լեռնաշխարհ՝ թողնելով այս մասին հիշատակություններ: Մասնավորապես նրա իշխանության 30-րդ տարում՝ Էլամի դեմ արշավանքի ընթացքում, որպես վերջինիս դաշնակիցներ Համմուրայիի դեմ պատերազմել են Սուբարտու (Սուբուր) և Գ/Կուտիում երկրների զորքերը: 32-րդ տարում նա պատերազմել է Սուբարտուի, Գ/Կուտիումի և Էշնունայի (Դիալա գետի հովտում) դեմ: 33-րդ տարվա դեպքերի թվարկումներում նշվում է, որ նա գրավել է Սուբարտուի որոշ քաղաքներ (առանց որոշակիացման), իսկ 37-րդ տարում դեպի դեպի հյուսիս կատարած արշավանքի ընթացքում հաղթել է Թուրուկու, Կակնու ու Սուբարտու երկրներին: 39-րդ տարում որպես ամփոփում նշվում է, որ Համմուրային հաղթել է իր բոլոր թշնամիներին մինչև Սուբարտու երկիր:

Ուր քաղաքից գտնված շումերերեն և արքադերեն երկլեզու արձանագրության մեջ Համմուրային պատմում է Էլամ (՝), Գուտիում, Սուբարտու և Տուգրիշ երկրների մասին, «որոնց լեռները հեռավոր են, լեզուները՝ խառնիճաղանջ»:

Սուբարտու (Սուբուր) երկրի հզորության մասին են վկայում նաև այդ ժամանակաշրջանի դիվանագիտական տեքստերը: Թել Հարիրիից գտնված նամակներից մեկում նշվում է, որ Համմուրային շարունակ հորդորում էր Մարիի արքա Զիմրիլիմին գնալ Սուբարտու և նրա արքաներին գրավել իրենց կողմը, ինչը, սակայն, հնարավոր չէր անել առանց մեծ բանակի: Զիմրիլիմը Համմուրայիին գրած նամակում

դժգոհում էր, որ դեպի հյուսիս արշավելու համար նա իրեն օգնության է ուղարկել ընդամենը 3-հազարանոց բանակ:

Սուբարեցիները հիշատակվում են այդ ժամանակաշրջանի բազմաթիվ նամակներում և այլ տեքստերում: Հետաքրքիր է, որ էլամից գտնված արձանագրություններում հիշատակվում է «սուբարեացիների ջրանցքը», ինչը կարող է կապվել Սուբարտու-էլամ դաշինքի (Համնուրապիի իշխանության 30-րդ տարում) հետ:

Միջինբաբելոնյան թագավորությունը և Հայկական լեռնաշխարհը

Հայկական լեռնաշխարհի և Բաբելոնի առնչությունների հետ կարող է կապվել նաև կասսիտների պատմաշրջանը: Կասսիտներն առաջին անգամ գրավեցին Բաբելոնը Ք.ա. XVIII դարում, սակայն չհաստատվեցին այնտեղ: Հետագայում՝ Ք.ա. 1595 թ., նվաճելով Բաբելոնը՝ նրանց արքայատոհմն իշխեց կենտրոնական Միջագետքում մինչև Ք.ա. 1155 թվականը:

Կասսիտների էթնիկ բնութագրի ու սկզբնական բնակավայրի հարցերը գիտության մեջ եղել են երկարատև բանավեճի առարկա և ներկայումս էլ վերջնական պատասխան չեն գտել: Ուսումնասիրողների մի մասն ուշադրության է հրավիրում այն փաստին, որ նրանցից մեզ հասած անվանումներում առկա է խիստ ընդգծված հնդեվրոպականություն (Սուրիաշ, Բուրիաշ, Մարրուտաշ, Գանդաշ, Թիմիրաշ, Բուգաշ, Դակաշ, Շումալիա և այլ դիցանուններ ու անձնանունները), ինչը կարող է կողմնորոշել դեպի Հայկական լեռնաշխարհ: Կասսիտների լեզվանյութում առկա են արևելափոքրասիական զուգահեռներ, որոնք խոսում են հոգուտ այդ շրջանների հետ երկարատև շփումների: Մյուս կողմից խեթական աղբյուրներում Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտ-

քում և հարավ-արևմուտքում գտնվող Թեգարամա, Խիմուվա, Իսուվա (Ծոփք) երկրների զորքերը կրում են «կասսիտական» անվանումը, իսկ Մասիուս-Մասիոն (ներկայումս՝ Տուր-Աբդին) լեռներն ասորեստանյան աղբյուրներում կոչվում են Քաշիյարի: Կասսիտ արքաները կրում էին «արքա Արման և Պադան երկրների» տիտղոսը, իսկ ողջ Բաբելոնիային տիրելուց հետո այն կոչեցին Կարդունիաշ (անջատելով վերջավորությունները՝ կստանանք մաքուր տեղանունը՝ Քարդու, այդ անվամբ է Հայաստանը կոչվում նաև Աստվածաշնչի հին ասորական Պեշիտտա անվանումը կրող թարգմանության մեջ):

Հատկանշական է, որ Հայկական լեռնաշխարհի և Միջագետքի հնագիտական առնչություններում իր առատությամբ առանձնանում է հենց կասսիտական Բաբելոնի դարաշրջանը: Ուշագրավ է նաև, որ ավելի ուշ շրջանում հիշատակվող Նաիրի-Խուբուշկիայի արքա Յանգուի անունը կասսիտների լեզվում նշանակում է «արքա»:

Նորբաբելոնյան թագավորությունը և Հայաստանը

Ք.ա. VII դ. վերջին քառորդում Առաջավոր Ասիայում կարևոր դերակատարում ձեռք բերած Նորբաբելոնյան թագավորությունն ու Մարաստանը որոշեցին միավորել ուժերն ընդդեմ Ասորեստանի: Մովսես Խորենացու տեղեկացմամբ Սկայորդու որդի Պարույր Հայկագունին, որն իր իշխանության ներքո միավորել էր Վանա լճից մինչև Եփրատ ընկած տարածքը, միացավ Մարաստանի և Բաբելոնի հակաասորեստանյան դաշինքին: Ք.ա. 612 թ. դաշնակից զորքերը գրավեցին Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեն, որին մասնակցելու համար Պարույրը թագադրվեց Մարաստանի արքա Կիաքսար-Վարբակեսի կողմից և ճանաչվեց Հայաստանի թագավոր:

Դատելով Աստվածաշնչից՝ Ք.ա. 590-ական թվականներին Հայոց թագավորությունը պետք է լուրջ ուժ դարձած լիներ տարածաշրջանում: Դա է վկայում Երեմիա մարգարեի կողմից Արարատի թագավորության հիշատակությունն անիրավ Բաբելոնի դեմ պատերազմի կանչվող թագավորությունների շարքում:

Հայաստանն աշխարհի հնագույն՝ Բաբելոնյան քարտեզում

Բաբելոնյան քաղաքակրթության ուշագրավ ժառանգություններից մեկը հանրահայտ «Աշխարհի բաբելոնյան քարտեզն է, որը պատմության մեջ ողջ հայտնի աշխարհը մեկ գծագրմամբ ներկայացնելու առաջին օրինակն է: Ք.ա. I հազարամյակի առաջին կեսին ստեղծված բացառիկ այդ քարտեզում հիշատակվում է յոթ երկրանուն (Ուրարտու (Ուրաշտու), Ասորեստան, Դեր, Սուգա (Շուշան), Բիթ-Յակին, Խաբբան, Բաբելոն), որոնցից առաջինը Հայաստանն է՝ նշված «Ուրարտու» («Ուրաշտու») անվամբ:

Հայ-բաբելոնյան առնչություններն Աքեմենյան տերության ժամանակաշրջանում

Կյուրոս Մեծը, որպես դաշնակից ունենալով Տիգրան Երվանդյանին, եռամյա պայքարում հաղթեց Ափղահակին և Ք.ա. 550 թ. հիմնեց իր տերությունը: Վերջինիս դեմ ստեղծվեց հզոր դաշինք՝ Լիդիայի (Փոքր Ասիա), Բաբելոնի և Եգիպտոսի մասնակցությամբ: Ք.ա. 546 թ. Կյուրոսին հաջողվեց հաղթել Լիդիային, իսկ 539 թ. նվաճել Բաբելոնը:

Ուշագրավ տեղեկություններ է պահպանել Բեհիսթունյան արձանագրությունը հայ-բաբելոնյան դաշնակցության մասին: Երեք լեզուներով Դարեհ I-ը արձանագրել է տվել Կյուրոս Մե-

ծի մահից հետո սկսված գահակալական կռիվների և պարսից տիրակալության դեմ ուղքի ելած երկրների ու ժողովուրդների ապստամբությունների ճնշման պատմությունը: Արձանագրությունը տեղեկացնում է, որ Հայաստանը (պարսկերեն մասում կոչվում է Արմինա, էլամերենում՝ Հարմինույա, բաբելերենում՝ Ուրարտու) նվաճելու համար Դարեհ I-ը իրականացրել է հինգ արշավանք:

Նույն արձանագրության 49-52-րդ բաժինները հաղորդում են չափազանց հետաքրքիր մի իրադարձության մասին: Դրա համաձայն՝ Դարեհի դեմ Բաբելոնում բարձրացած ապստամբությունը ղեկավարում էր «հայազգի Արախան՝ Խալդիտայի որդին»: Դա մի կողմից ցույց է տալիս, որ Ք.ա. 520-ական թթ. հայոց մեջ շարունակվում էր Խալդի աստծո պաշտամունքը, մյուս կողմից՝ վկայում Բաբելոն-Հայաստան կապի մասին: Դա նաև մղում է ենթադրելու, որ Բաբելոնի ապստամբությունը կարող էր ուղղորդված լինել Հայաստանից:

Հայ-բաբելոնյան տնտեսական առնչության մասին եզակի մի վկայություն է պահպանել Հերոդոտոսը: Ըստ նրա հաղորդման՝ առևտուրը Հայաստանի և Միջագետքի միջև կատարվում էր Եփրատ գետով. «Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, ինչն ինձ այս քաղաքից (Բաբելոնից) հետո թվում է ամենազարմանալին: Նավերը, որոնցով նավում են գետն ի վար՝ դեպի Բաբելոն, կլոր են և ամբողջովին կաշեպատ: Արմենիայում, որը գտնվում է Ասորեստանից վերև, նրանք կտրում են ուռենիներ, որոնցով պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կավե ծածկով, նավի հատակի նման... Այդ նավերը պատրաստում են և՛ շատ մեծ, և՛ առավել փոքր: Դրանցից ամենամեծերն ունեն հինգ հազար տաղանդ տարողություն»:

Մեկ հունական (ատտիկյան) տաղանդը հավասար է 26,2, իսկ բաբելոնյան տաղանդը՝ 40 կիլոգրամի: Չափի ժա-

մանակակից միավորով արտահայտված՝ ստացվում է, որ Հայաստանից Բաբելոն նավարկած ամենամեծ նավերն ունեցել են ավելի քան 130 տոննա (բաբելոնյան տաղանդով հաշվելու պարագայում՝ 200 տոննա) տարողություն: Եթե անգամ խիստ չափազանցված է այս թիվը, վկայությունը, այնուամենայնիվ, խոսում է հոգուտ Եփրատով Հայաստանից մեծածավալ նավարկություն կատարելու փաստի:

2.2. ՄԻՋԱԳԵՏՔՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ

Գրքի այս հատվածում ներկայացված են Ք.ա. XIX-XVII դդ. միջագետքյան այն աղբյուրները, որոնցում տեղեկություններ կան Հայկական լեռնաշխարհի երկրների մասին:

Նամակներ Մարիից¹³³

ARMT 1: № 18, Durand 1997: 160f., № 43.

Գիտական տառադարձումը՝

Դկ

1. *a-na Ia-ás-ma-ah*-^dIM
2. [*qí*]-*bí-ma*
3. [*um-ma*] ^dUTU-*ši*-^dIM *a-bu-ka-a-ma*
4. [*aš-šum Ia-šu*]-*ub-AN* [*i-na*] *Tu*-[*ut*]-*tu-ul*.KI *i-mu-tu*
5. [*a-na*] *pu-ḫa-ti*-[*šu* *Ḫa-ab-du-ma*]-^d*Da-gan*
6. [*i*]-*na* *Tu-ut-tu-ul*.KI [*a-na ša-ka-ni-im*]
7. *ta-aš-pu-ra*-[*am*]
- 8-17.
18. [*ù*] *ki-a-am du-bu-ub-šu*
19. *um-ma-mi am-mi-nim i-na qí-in-ni*
20. *ša la in-ne-ep-pí-šu* *ù* A.ŠÀ *ka-bi-tim*
21. *i-na Zi-ib-na-tim*.KI *wa-aš-ba-at*
22. *i-na Tu-ut-tu-ma*.KI
23. *a-šar qí-in-nam ta-qa-an-na-nu*
24. *ù É te-ep-pé-šu ši-ib*
25. A.ŠÀ *me-re-èš-tum ma-a-ad*

¹³³ Մարի քաղաքը գտնվում էր Հյուսիսային Միջագետքում՝ ներկայիս Սիրիայի Թեփ-հարիի հնավայրի տեղում՝ Եփրատ գետի մոտ: Այն տարածաշրջանի կարևոր պետություններից մեկի կենտրոնն էր (Ք.ա. XXIX-XVIII դդ.): Մարի քաղաքի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված արխիվում մեծաքանակ նյութ է պահպանվել Միջագետքի և հարակից տարածքների պատմության վերաբերյալ:

ՀԿ

1. *ma-tum ši-i ki-ma ma-a-at Šu-ba-a[r-ti]m*
2. *i-ba-aš-ši A.ŠÀ me-re-èš-tum ma-ad*

Թարգմանություն

ԴԿ

1. Յասմախ-Ադդուին
2. ասա.
3. այսպես է ասում Շամշի-Ադդուն՝ քո հայրը:
4. Ինչ վերաբերում է Յաշուբ-Էլին, որը մահացավ Թութթուլում,
5. որպես նրան փոխարինող՝ Խաբդումա-Դագան
6. Թութթուլում լինի կառավարիչ,
7. և գրիր ինձ:
- 8-17.
18. Եվ ասա նրան (*Խաբդում-Դագանին*)
19. այսպես. «Ինչո՞ւ ես բնակվում
20. պատսպարման համար անպատրաստ կացարանում, և ծանր (քարոտ) տեղանքում (դաշտում):
21. Զիբնաթումում դու ապրո՞ւմ ես:
22. Տեղափոխվի՛ր Թութթուլ,
23. որտեղ դու կացարան ձեռք կբերես
24. և տուն կկառուցես:
25. Այնտեղ հողերը առատ և բերրի են:

ՀԿ

1. Այդ երկիրը նման է Սուբարտու երկրին.
2. այնտեղ առատ պարարտ հողեր են:

* Վերին Միջագետքի ամորեացի տիրակալ Շամշի-Ադադ (Շամշի-Ադդու) Ի-ի (Ք.ա. 1813-1781 թթ.) նամակն իր որդի և Մարիի փոխարքա Յասմախ-Ադդուին (Ք.ա. 1793-1775 թթ.): Նամակում Շամշի-Ադադը Ի-ը կոչ է անում համոզել ոմն Խաբդումա-Դագանին, որպեսզի վերջինս Զիբնաթումից տեղա-

փոխվի Թութթուլ, որպես վերջինիս կառավարիչ: Շամշի-Ադադ I-ը, Խաբդումա-Դագանին համոզելու գործում օգտագործած փաստարկներում հիշատակում է նաև Սուբարտու երկիրը՝ որպես առատ, բերրի երկիր:

Thureau-Dangin 1936: 171-175.

Գիտական տառադարձումը՝

- «1. *a-na be-li-ia*
2. *qí-bí-ma*
3. *um-ma I-ba-al-pī-El*
4. *warad-ka-a-ma*
- 5-27.
28. *an-na-nu-um a-na še-er be-lí-ne*
29. *ki-a-am ta-áš-ta-na-ap-pa-ar um-ma at-ta-ma*
30. *a-na ma-a-at.KI Šu-bar-tim e-li-ma LUGAL.MEŠ-ni*
31. *šu-nu-ti a-na i-di-ni te-er-šu-nu-ti an-ni-tam*
32. *a-na še-er be-lí-ne ta-áš-ta-na-ap-pa-ar*
33. *i-na-an-na ša-ba-am a-na še-er be-lí-ne ú-ul ta-tá-ra-dam*
34. *ba-lum ša-bi-im ma-di-im im-ma-ti be-el-ni*
35. *a-na ma-a-at.KI Šu-bar-tim i-il-li»*

Թարգմանություն

- «1. Իմ տիրոջն
2. ասա այս.
3. Այսպես է ասում Իբալ-պի-էլը՝
4. քո ծառան:
- 5-27.
28. Այսպես իմ Տիրոջը (*Ջիմրի-Լիմին*)
29. դու (*Համմուրային*) անընդհատ գրում ես.
30. «Բարձրացի՛ր Սուբարտուի երկրները, և նրա թագավորներին
31. մեր կողմը դարձրու»:
32. Դու ես անընդհատ գրում ես իմ տիրոջը:
33. Իսկ հիմա դու զորք չես ուղարկում իմ տիրոջը:

34. Առանց մեծ բանակի իմ տերը

35. ինչպե՞ս կբարձրանա Սուբարտուի երկիր»:

* Պալատական կառավարիչ Իբալ-պի-Էլի նամակն իր տիրոջը՝ Մարիի տիրակալ Զիմրի-Լիմին (Ք.ա. 1775-1761 թթ.): Իբալ-պի-Էլը Զիմրի-Լիմին է հաղորդում արտաքին ոլորտում տիրող իրավիճակը և վերապատմում է հետևյալ զրույցը, որը նա ունեցել է Զիմրի-Լիմի դաշնակցի՝ Բաբելոնի արքա Համմուրապիի (Ք.ա. 1792-1750 թթ.) հետ: Նամակի բովանդակությունից ակնհայտ է դառնում, որ Մարիի տիրակալը պատրաստվում է արշավանք կատարել դեպի Սուբարտու ու Բաբելոնի արքայից օժանդակ ուժեր է ակնկալում:

ARMT 28: № 181.

Գիտական տառադարձումը՝

1. [um-m] SUKKAL.MAH-[ma]
2. a-na šar-ra-ni ša Šu-bar-ṭim ù pa-ṭi-[ia ka-li-šu-nu]
3. [q]í-bí-[ma]
4. [i-na p]a-ni-tim pí-i-ku-nu a-na Ha-am-mu-ra-b[i]
5. [a-ga-na a]t-tu-nu-m[a] ša-bu-ni ù ša-b[u]-u[m] ša]
6. [a-ḥu-um qa-d]u-um a-ḥi-i[m] li-in-[n]e-em-d[u-nim]
7. [.....-b]i il-la-am ša x [-]

Թարգմանություն

«1. Այսպես է ասում սուկկալմախը.

2. Սուբարտուի բոլոր արքաներին ու իմ սահմաններին՝

3. ասա այս.

4. – Նախ՝ Ձեր ելույթը Համմուրապիին (ուղղե՛ք) ...,

5-7. իսկ ինչ վերաբերում է ձեզ, ձեր զորքը և ... զորքը ... թող կողք կողքի կանգնեն ... »:

* Էլամի սուկկալմախի¹³⁴ նամակը Սուբարտուի արքաներին: Նամակն իր համատեքստում կարող է աղերսներ ունենալ նախորդ տեքստի բովանդակության հետ:

¹³⁴ Էլամ պետության արքայի տիտղոսը, տե՛ս CAD 15: 360-361:

Գիտական տառադարձումը՝

ԴԿ

1. *a-na Aq-ba-a-ḥi-im*
2. *q[í]-bí-ma*
3. *[um]-ma Ia-am-šú-um*
4. *[DUMU?]-ka-a-ma*
5. *ki-[ma]1-šu 2-šu ù [10]-šu a-na še-er*
6. *¹Ḫa-ià-su-m[u]-ú*
7. *be-lí i[š]-pu-rn-[am u]m-ma be-lí-ma*
8. *[i]-nu-ma [DUMU.M]EŠ ši-ip-ri*
9. *ma-li [a-na š]e-ri-ka it-ta.-na-la-[ku]*
10. *¹Ia-[am-š]ú-um ÌR-di*
11. *[i-na] pí-ri-iš₇-tim li-[iz-zi-iz]*
12. *[an]-ni-tam be-lí iš-p[u-rn-am]*
13. *i-na-an-na ṭe₄-em A-[tam-ri-im]*
14. *ṭe₄-em Ku-un-na-m[a-an]*
15. *ù te₄-em LUGAL.[MEŠ]*

Rev.

16. *ša Šu-ba-a[r-tim]*
17. *ša a-na še-[ri-šu ub-ba-lu]*
18. *i-na pí-ri-i[š₇-tim ú-ul az-az-az]*
19. *ù ṭe₄ -ma-am [ša-a-tu]*
20. *ú-ul e-še-em-[me]*
21. *i-na-an-na ṭe₄-ma-[am]*
22. *ša a-na še-er Ḫa-am-mu-ra-bi*
23. *i-ša-ap-pa-ru*
24. *an-ni-tam la an-ni-tam*
25. *a-bi li-iš-pu-rn-am*
26. *¹Ḫa-ià -su-mu-ú*
27. *i-na mu-ut-ta-at li-ib-bi-šu*
28. *it-ti be-lí-ia i-ta-wi*
29. *ù ṭe₄ -em-šu ga-am-ra-am*
30. *a-na še-er be-lí-ia*
31. *ú-ul i-ša-ap-pa-ar*

Թարգմանություն

Դկ

1. «Աքբա-Ախիմին
2. ասա՛,
3. Այսպես է ասում Յամծումը՝
4. քո [որդին]:
5. Մեկ, երկու և տասն անգամ
6. Խայա-սումունին այս բառերով
7. իմ տերը գրեց՝
- «8-9. ամեն անգամ, երբ սուրհանդակներն այցելում են քո տուն,
10. երբ իմ ծառա Յամծումը
11. մասնակցում է Գաղտնի խորհրդին»:
12. Ահա թե ինչ է գրել իմ տերը՝
13. այժմ Աթամրումի մասին լուրը,
14. Կուննամանի մասին լուրը,
- Հկ 15-16. և Սուբարտումի թագավորների մասին լուրերը,
17. որ ուղարկվել են նրան,
18. Գաղտնի խորհրդին [(չայցելող)],
19. այս լուրերը
20. ես չեմ կարող լսել:
21. Այժմ լուրը,
22. որ Համմուրապին,
23. նա ուղարկում է,
24. ինչ էլ որ լինի,
25. թող հայրս գրի ինձ:
26. (Քանի որ) Խայա-սումուն,
27. (միայն) իր սրտի կեսով է
28. խոսում իմ տիրոջ հետ:
- 29-30. Նա նաև լուրերն ամբողջական չի ուղարկում իմ տիրոջը»:

* Նամակում ոմն Յամծումը դժգոհում է, որ ոմն Խայա-սումուն, հակառակ Աքբա-Ախիմի խնդրանքին, իրեն հնարավո-

րություն չի տվել մասնակցելու գաղտնի խորհրդին: Հաղորդվում է, որ այս պատճառով չհաջողվեց իմանալ կարևոր տեղեկությունները: Նամակում կասկածի տակ է առնվում Խայասումուի հավատարմությունը Զիմրի-իմին: Կրկին հիշատակված են նաև Սուբարտուի արքաները:

ARMT 26 I/2: № 309.

Գիտական տառադարձումը՝

ԴԿ

1. [a-na] Ia-an-ší-i[b-...]
2. qí-bí-[ma]
3. um-ma [Ia]-am-šú-[um]
4. ra-im-ka-a[-ma]
5. ki-ma 1-šu 2-šu ù 10-[šu a-na še-er]
6. ¹[H]a-ià-su-mu- [ú]
7. b[e]-lí [i]š-pu-rn-[am u[m-ma be-lí-ma]
8. ¹I[a-am-šú-u]m ÌR-[di]
9. i-na pí-r[i-i]š₇-tim li-iz-[zi-iz]
10. an-n[i-tam be-]lí i[š-p]u-rn-am
11. [i-na-an-na ʔe₄]-em A-tam-ri-im
12. [ʔe₄-em Ku]-un-na-ma-an
13. ù t[e₄-e]m LUGAL.MEŠ

ՀԿ

14. [ša Šu-ba]-ar-tim
15. [ša a-na š]e-ri-šu ub-ba-lu
16. [i-na pí-ri-]iš₇-tim ú-ul a[z-az-a]z
17. ù ʔe₄-m[a-am š]a-a-ti ú-u[l e-še-e]m-[m]é
18. i-na-an-n[a] ʔe[₄]-ma-[am]
19. ša a-na še-er x[...]
20. i-ša-ap-p[a-ru]
21. an-ni-tam [l]a an-ni-tam b[e-lí li-iš-pu-ra-am]
22. ¹H_a-ià-su-mu-[ú]
23. i-na mu-ut-ta-at li-i[b-bi-šu]
24. it-ti be-lí-<ia> i-ta-[wi]
25. ù ʔe₄ -em-šu [g]a-am-r[a-am]
26. a-na še-er be-lí-[ia]
27. ú-ul i-ša-ap-[pa-ar]

Թարգմանություն

ԴԿ

1. Յանձի[բ-...]ին
2. ասա՛,
3. Այսպես է ասում Յամծումը՝
4. քո ընկե[րը]:
5. Մեկ, երկու և տասն անգամ
6. Խայա-սումուին այս բառերով
7. իմ տերը գրեց՝
- «8-9. ամեն անգամ, երբ սուրհանդակներն այցելում են քո տուն, երբ իմ ծառա Յամծումը մասնակցում է Գաղտնի խորհրդին»:
10. Ահա թե ինչ է գրել իմ տերը՝
11. այժմ Աթամրումի մասին լուրը,
12. Կուննամանի մասին լուրը,
- 13-14. և Սուբարտումի թագավորների մասին լուրերը,
15. որ ուղարկվել են նրան,

ՀԿ

16. Գաղտնի խորհրդին [(չմասնակցող)]:
17. Ես չեմ կարող լսել այս լուրերը:
18. Այժմ լուրերը,
19. որ [...], ինչ էլ որ լինեն,
20. որ նա ուղարկում է,
21. թող [իմ] տ[եր]ը գրի ինձ:
- 22-27. (Քանի որ) Խայա-սումուն, (միայն) իր սրտի կեսով է խոսում իմ տիրոջ հետ: Ավելին, ամբողջական լուրեր չի ուղարկում իմ տիրոջը»:
- * Նամակն իր բովանդակությամբ բավականին մոտ է նախորդ նամակի տեքստին: Նամակն ուղարկված է Յամծումի կողմից իր ընկեր՝ Յանձի[բ-...]ին:

Գիտական տառադարձումը՝

ԴԿ

1. *a*-[*n*]*a* [*be-l*]*í-ia* [*qí-bí-ma*]
2. [*um*]-*ma* *Ia-ri-im*-^dIM Ì[*R-ka-a-ma*]
3. [KASKAL *š*]*a be-lí-ia* [*a?*]-[*n*]*a ma-a-at Ia-am-ha-ad*
4. [.....] *Ra-za-ma-a*.KI ù *ma-a-at Šu-b*[*a-ar-tim*.KI
5. [.....] *te₄-ma*]-*am ša-a-tu Ba-aḫ-di*-[*li-im*]
6. [*i-na pa-ni-tim a-na še-er be-lí-ia i*]š-*pu-ra-a*[*m*]]»

Թարգմանություն

ԴԿ

1. «Տիրոջս, ասա՛
2. այսպես է ասում Յարիմ-Ադդուն՝ քո ծառան
3. Իմ տիրոջ [արշավանքը] դեպի Յամխադի երկիր [...]
4. [...] Ռազաման և Սուբարտումի երկիրը [...]
5. [...] Բախդի-լիմն այս լուրը
6. նախապես գրել է իմ տիրոջը»:

* Բավականին վնասված նամակը հասցեագրված է Զիմրի-լիմին Յարիմ-Ադդուից: Նամակի սկզբում նկարագրված է Զիմրի-լիմի դեպի Յամխադ կատարած արշավանքի նկարագրությունը: Ապա և (գրեթե նույնական է և մասամբ վերականգնվում է **ARMT 26 I/2: № 365**-ի հիմնական տեքստի օգնությամբ) Մութիաբալից մի մարդ, որին գերի էին վերցրել էլամցիները, առաջարկում է Սուկկալին, որ իր հայրենակիցները ապստամբեն Համմուրապիի դեմ: Վերջինս, նախապես զգուշացված լինելով նման ելքի մասին, Կազալլուի ժողովրդին առաջարկում է ապաստանել Բաբելոնում: Բնակչության մի մասը համաձայնվում է, իսկ մնացածը նախընտրում է տեղում մնալ: Բաբելոնի պաշտոնյաների կոտորածից հետո Համմուրապին ջոկատ է ուղարկում, որը ջախջախում է ապստամբ մութիաբալցիներին:

Գիտական տառադարձումը՝

ԴԿ

1. «[ik-šu]-[du-nim (...) [ru?]] [....]
2. ù *te*₄-em be-lí ú-wa-i-[ra-an-ni ...]
3. DUMU.MEŠ *ši-ip-ri ša Iš-me*^d*Da-gan a-n[a]*
4. i-na *Di-il-da-ba*.KI *u*₄-ma-am *ša ik*-[šu-du-nim a-na ba-ab é-kál-lim is-ni-qú]-ma
5. it-ti *Ḫa-am-mu-ra-bi ú-ul in-n[am-ru a-na še-er*^d*Su'en-be-el-ap-lim* SUK]KAL *ú-ba-ri*
6. a-na ka-ra-ši-im il-li-ku-[nim-ma a-na pa-ni-šu-nu lú SUKKAL *ú-ba-ri*]
- 7-18.

-
-
19. um-ma *Iš-me*^d*Da-gan* ÌR-ka -a-ma a-na ma-ru-uš-ti be-lí-ia uš-ta-am-ri-iš
 20. i-nu-ma LÛ.ELAM.MA it-ti be-lí-ia na-ak-ru LUGAL.MEŠ *ša ma-a-at Šu-bar-tim*
 21. *kar-ši-ia a-na* LÛ.SUKKAL ELAM.MA-tim i-ku-lu-ma a-na ÈŠ.NUN.NA.KI *it-ru-ni-in-ni*₅-ma
 22. LÛ SUKKAL ELAM.MA-tim *ú-sà-an-ni-qa-an-ni-ma i-na ša ra-ši ú-še-e-em*
 23. ù i-nu-ma LÛ.ELAM.MA a-lam *Ḫi*-[r]i-tam.KI *la-wu-ú ša a-na be-lí-ia ú-[d]a-mi-qú*
 24. be-lí-mai-de-e [a]-na ma-ru-uš-ti be-lí-ia uš-ta-am-ri-iš
 25. i-na-an-na na-wa-ar be-lí-ia a-na-ku a-'a₄-di-ir Za-zi-ia LÛ tu-ru-uk-ku-ú
 26. a-na ma-a-ti-ia *iḫ-ḫa*-[ba-t]am-ma 3 4 a-la-né-ia il-qé-e
 27. ma-a-ti *ú-ba-za-a'*₄ ù a-na *ša-bi-im aš-pu-ra-kum-ma ša-ba-am*
 - 28-60.

ՀԿ

61. ¹*Ḫa-am-mu-ra-bi ki-a-am iq-bi um-ma šu*<-ma> LUGAL.MEŠ *ša m[a]-a-at Šu-bar-t[i]m*
62. *ú-ba-nam e-li be-lí-ku-nu ta-ar-šu-ma ki-a-am aš-pu-ur-šum um-ma a-na-ku-ma*

63. *a-na LUGAL.MEŠ ša a-ia-ši-im ma-ru-tam i-ša-ap-pa-ru-nim at-ta a-ḫu-tam [šu-pu-ur]*

64. *a-na Zi-im-ri-li-im ša a-ia-ši-im a-ḫu-tam i-ša-ap-pa-ra-am*

65. *at-ta ma-ru-tam šu-pu-ur an-ni-tum ša aš-pu-ru-šum ḫa-ṭi-e-et»*

Թարգմանություն

«ԴԿ

1. Ժամանել են [...]

2. և այն հաղորդագրությունը, որով իմ տերը ինձ մեղադրել էր [...]:

3. Իշմե-Դագանի սուրհանդակները [...]

4. Դիլդաբայում՝ այն օրը, երբ նրանք հասան, մոտեցան պալատի դարպասին,

5-6. բայց նրանք զրույց չեն ունեցել Համմուրապիի հետ: Նրանք գնացին ճամբար՝ [արտաքին գործերի նախարարի մոտ, [Սին-Բէլ-ապլիմը և այս մեկը] դուրս եկան [նրանց դիմավորելու համար]:

7-18.

.....

.....

19. Այսպես է ասում քո ծառա Իշմե-Դագանը. ես ինքս ինձ նեղություն կրեցի (հիվանդացա) իմ տիրոջ դժվարությունների պատճառով:

20. Երբ էլամացիները պատերազմում էին իմ տիրոջ հետ՝ Սուբարտումի երկրի թագավորները

21. զրպարտեց ինձ էլամի սուկկալուի առջև, և ինձ տարան Էշնունա:

22. Էլամի սուկկալուն ինձ դաս տվեց, և ես հենակներով դուրս եկա(“):

23. Եվ երբ էլամացիները պաշարեցին Խիրիթում քաղաքը, այն ծառայությունը, որը ես մատուցեցի իմ տիրոջը,

24. իմ տերը գիտի: Ես հիվանդացա իմ տիրոջ դժվարությունների պատճառով:

25. Այժմ ես հարգում եմ իմ տիրոջ շքեղությունը: Զագիա, տուրուկկեացին,

26. գնաց դեպի իմ երկիր, և վերցրեց 3 կամ 4 քաղաք:

27. Իմ երկիրը դժբախտության մեջ է, և ես քեզ գրեցի զորքերի մասին, բայց դու ինձ չտվեցիր զորք, սակայն ուրիշներին տվեցիր:

28-60. *Այնուհետև Իշմե-Դագանի և Համմուրապիի դեսպանները պարզում են, թե արդյոք վերջիններս իսկապես զորք են տվել՝ որևէ մեկին օգնելու համար, և մի շարք այլ հարցեր, մասնավորապես արդյոք Իշմե-Դագանը վերաբերում է Զիմրի-Լիմին՝ Մարիի թագավորին՝ որպես հավասարի կամ վերադասի: Համմուրապին Իշմե-Դագանի սուրհանդակներին հայտարարում է՝*

61. Համմուրապին ասաց (Իշմե-Դագանի) սուրհանդակներին. «Սուբարտումի թագավորները.

62. դատապարտեցին (մատնացույց արեցին) ձեր տիրոջը: Ես նրան գրեցի այս հետևյալ պայմաններով.

63. «Թագավորներին, որոնք գրում են ինձ որպես որդիներ, գրի՛ր նրանց որպես եղբայրներ:

64. Զիմրի-Լիմին, որը գրում է ինձ որպես եղբայր՝

65. Դու նրան որպես որդի գրի՛ր», վա՛տ է այն, ինչ գրել եմ նրան»:

* Նամակում ուղարկողի և հասցեատիրոջ անուններով ներածական բանաձևը չի պահպանվել, բայց հասցեատերը, ըստ երևույթին, Զիմրի-Լիմն է: Էքսլաթումի սուրհանդակները (Իշմե-Դագանից՝ Շամշի-Ադադի որդին, նրա կառավարչակիցն ու ժառանգորդը), Դիլաբա են ժամանել, Համմուրապիի համար ուղերձով: Սկզբում հաղորդվում է, որ դեսպանները հրաժարվել են կարդալ նամակը Մարիի ներկայացուցիչների ներկայությամբ:

ARMT 27: № 147

Գիտական տառադարձումը՝

- «6. *te₄-mu-um a-na Ha-am-[mu-r]a-bi*
7. *ki-a-am im-qú-ut um-ma-a-mi LÚ SUKKAL NIM.MA-tim*
8. 20 *li-mi ša-ba-am ÈŠ.NUN.NA.KI* ù 10 *li-mi NIM.MA*
9. 30 *li-mi ša-ba-am a-na ma-a-at Šu-bar-tim*
10. *iṭ-ru-ud* »

Թարգմանություն

- «6. Այս լուրը Համնուրապիի վրա
7. կարծես փլուզվեց: Էլամի սուկկալը ուղարկեց
8. 20 հազար Էշնունայից զորք և Էլամից 10 հազար,
9. ընդհանուր 30000 զորք Սուբարտու երկիր
10. ուղարկեց»:

*Նամակ՝ հասցեագրված Զիմրի-Լիմին՝ Զիմրի-Ադդուից:

ARMT 2: № 81

Գիտական տառադարձումը՝

- «1. *[a-na] be-lí-ia*
2. *[...] qí-bí-ma*
3. *um-[m]a Za-ki-ra-ḫa-am-mu-u*
4. *ID-ka-a-ma*
.....
25. *ú ka-lu-šu a-na še-im iš-tu Šu-bar-tim*»

Թարգմանություն

- «1. Տիրոջս
2. ասա՛,
3. այսպես է ասում Զակիրա-Խամմուն՝
4. քո ծառան:
.....
25. Սուբարտուից (բերված, ներմուծված) յուրաքանչյուր
հացահատիկի համար»:

* Կատտունանայի կառավարիչ Ջակիրա-Խամմուի նամակը՝ հասցեագրված Ջիմրի-Լիմին: Հիմնական բովանդակությունը հետևյալն է. խոսքը հացահատիկի մասին է, որը թագավորի հրամանով պետք է տրվի Ջակիրա-Խամմուին ենթակա Կատտունանայի բնակչությանը և այլն:

ARMT 6: № 27, Durand 1997: № 424.

Գիտական տառադարձումը՝

ԴԿ

1. «[a-n]a be-lí-ia qí-b[í-ma]
2. [u]m-ma Ba-aḫ-di-Li-im ID-k[a-a-ma]
3. a-lum Ma-ri.(KI) é-kál-lum ù ḫa-al-[sum ša-lim]
4. ša-ni-tam MĀRU.MEŠ šī-ip-ri e-ti-i[q-tum ...]
5. a-na É-kál-la-tim.(KI) ù [...]
6. ⁽¹⁾I-ba-al-^dIM MĀR [šī-ip-ri ...]
7. ⁽¹⁾Ḫa-aq-bu-da-di [...]
8. ù IM.GUR.^dUTU LÚ [...]
9. 3 LÚ.MEŠ šu-nu-ti ú-[...]
10. i-na qa-ab-li-it bu-lim [...]
11. a-na še-er Me-ep-ti-i-im ir-[du-ni-iš-šu-nu-ti]
12. ù Me-ep-tu-ú a-na [š]e-ri-i[a iṭ-ru-da-aš-šu-nu-ti]

ՀԿ

15. ù wu-ú-ur-ta-šu-nu áš-ta-al-ma
16. a-na Iš-me-^dDa-gan ù Ḫa-am-mu-ra-bi
17. ki-a-[a]m ša-ap-ru um-ma-a-mi ma-a-at Šu-bar-tim
18. i-na qa-ti-ku-nu ki-la ù ša-ba-am til-la-tam
19. a-na LÚ KÁ.DLNGIR.RA.KI la ta-na-ad-di-na
20. ú a-na Zi-im-ri-li-im šu-up-ra-am
21. [ša-b]a-am til-la-tam a-na LÚ KÁ.DLNGIR.RA.KI
22. [l]a i-na-ad-di-in»

Թարգմանություն

ԴԿ

1. «Տիրոջս ա[սա՛]»,
2. [այ]սպես է ասում Բախդի-Լիմը՝ քո ծառ[ան]՝
3. Մարի քաղաքը, պալատը և շրջանը [լավ են կատարում]:

4. Մեկ այլ դեպք: Սուրհանդակները, անցնելով
5. Էկալլաթումին և [....]
6. Իբալ-Ադդուն, սուր[հանդակ]
7. Խաբբու-դադին [....]
8. և Իմգուր-Շամաշը, մարդը (*տղամարդ*) [...]
9. երեք մարդ (*տղամարդ*) [...]
10. նախիրի մեջ [...]
11. [նր]անց Մեպտումը առ[աջնորդեց]
12. և Մեպտումը [նրանց ուղարկեց] ինձ մոտ:

.....

ՀԿ

15. Ես նաև հետաքրքրվեցի նրանց առաքելությամբ,
16. Իշմե-Դագանի և Համմուրապիի հետ,
17. դրանք գործարկվում են հետևյալ կերպ. «Պահե՛ք Սուբար-տուի երկիրը
18. Ձեր ձեռքերում և օժանդակ (օգնական, համալրման հա-մար) զորքեր
19. Բաբելոնի մարդուն մի՛ ուղարկեք:
20. և Զիմրի-Լիմը կգրի,
21. որ Բաբելոնի մարդուն օժանդակ զորքեր
22. չի ուղարկել»:

* Բախդի-Լիմի նամակը հասցեագրված Զիմրի-Լիմին: Նա-մակի բովանդակության մեջ ներկայացված է Միջագետքի ռազմաքաղաքական իրադրությունը: Այն, ըստ երևույթին, հասցեագրված է եղել Իշմե-Դագանին:

ARMT 13: № 117

Գիտական տառադարձումը՝

ԴԿ

1. «[a-na] be-lí-[i]a
2. [q]í-bí-ma
3. [um]-ma Kibri-^dDa-[gan]

4. [I]D-ka-a-[ma]

.....

Rev.

1. [.....]
2. *um-m[a? ...]*
3. LUGAL.MEŠ [*ša ma*]-a-at Šu-b[a-ar-tim]
4. [it-ti] [*be-lí-ia pa-aḥ-ru* ù [...]]
5. [k]a-mi-ìs an-ni-tam ú-ba-si-[ra-an-ni]
6. [a-n]a-ku ù LÚ.MEŠ ŠU.GI a-lim.KI
7. [... b]e-lí-ia ù um-ma-na-ti-šu-nu ka-[....]
8. [x x x a]-na pa-an be-lí-ia ù um-ma-na-ti-š[u
9. [..... i-na]-an-na LUGAL.MEŠ *ša Šu-ba-ar-ti*[m ...]
10. [.....] *um-ma-na-tum ra-ap-ša*-[t]um it-ti [...]

Թարգմանություն

ԴԿ

1. «Տիրոջս
2. [ա]սա՛»,
3. [այսպես է ա]սում Կիբրի-Դա[գանը]՝
4. [քո] [ծառ]ան:

.....

ՀԿ

1. [...]
2. այս պայմաններով [...]
3. Սուբարտու երկրի արքաները ...
4. Իմ [տիրոջ] հետ հավաքվել են և [...]
5. միացան»: Ահա թե ինչ ասաց նա ինձ:
6. Ես և քաղաքի մեծերը (*ավագանին* - հեղ.)
7. [... իմ տի]րոջ և նրանց զորքեր[ը ...]
8. [...] իմ տիրոջ առջև և նրա զորքերը [...]
9. [...Այ]ժմ Սուբարտուի արքաները [...]
10. [...] մեծաքանակ զորքով հանդերձ [...]

* Տերքայի կուսակալ Կիբրի-Դագանի նամակը Զիմրի-Լիմին:
Նամակը բավականին վնասված է և վերականգնելու համար
վատ պահպանված:

ARMT 14: № 50

Գիտական տառադարձումը՝

ԴԿ

1. «a-na [be-l]í-ia
2. qí-bí-ma
3. um-ma Ia-qi-im-^dIM
4. ID-ka-ma
5. LÚ^dA-mi-i-ba-al šum-šu
6. LÚ Na-še-er.KI iš-tu I-la-an-šú-ra-a.KI
7. it-ta-al-kam 1 LÚ i-na bi-ir-tim
8. ša i-na I-la-an-šú-ra-a.KI wa-aš-bu
9. [š]a a-na LÚ.MEŠ pa-te₄-ri ta-ri-im
10. [i]l-li-kam iš-b[a-as-s]ú [u]m-m[a]-a-mi
11. [p]a-te₄-er ù^dA-[mi-i-ba-al]
12. [k]i-a-am i-pu-ul-šu

ՀԿ

13. u[m-m]a-a-mi iš-tu MU 4 KAM
14. a-na ma-a-at Šu-bar-tim aḫ-bu-ur-m[a]
15. i-nu-ma A-tam-rum iš-tu EŠ.NUN.NA.KI
16. i-le-em ni-ku-ra-tim ap-la-aḫ-ma
17. a-na li-ib-bi I-la-an-šú-ra-a.KI
18. e-ru-ub-ma it-ti aḫ-ḫi-ia wa-aš-ba-ku
19. ú-ul a-na bé-eḫ-ri-im mu-ul-la-a-ku»

Թարգմանություն

ԴԿ

1. «[Տիր]ոջս
2. ասա՛,
3. այսպես է ասում Յաքիմ-Ադդուն՝
4. քո ծառան:

5. Ամի-իբալ անունով մի մարդ,
6. ծագումով նաշերցի՝ Իլանծուրայից
7. եկավ: Մի մարդ ամրոցից՝
8. Իլանծուրայի, եկել էր
9. վերադարձնելու դասալիքներին,
10. (և) բռնելով նրան ասաց՝
11. «Դասալի՛ք է», բայց Ամի-իբալը
12. նրան պատասխանեց,

ՀԿ

13. ասելով՝ «Չորս տարի է, ինչ
14. ես տեղափոխվել եմ Սուբարտու:
15. Երբ Ատամրում բարձրացավ Էշնունայից,
16. ես թշնամիներից վախեցա
17. (և) փախա Իլանծուրա:
18. Որտեղ ես բնակվում եմ եղբայրներիս հետ:
19. Ինձ երբեք ծառայության չեն վերցրել»:

* Այս նամակը պատկանում է Սագարատումի կուսակալ Յաքիմ-Ադդուին և նույնպես հասցեագրված է Զիմրի-Լիմին:

ARMT 14: № 112

Գիտական տառադարձումը՝

ԴԿ

1. «*a-na be-lí-ia*
2. *qí-bí-ma*
3. *um-ma Ia-qi-im-*^dIM
4. *ID-ka-ma*

.....

ՀԿ

19. *te₄-em ša-bi-[i]m*
20. *ša i-ka-aš-ša-dam aš-šum a-na Ma-ri.KI*
21. *e-te-qí-im ù la e-te-qí-im*

22. *an-ni-tam la an-ni-tam be-lí li-iš-pu-ra-am*
23. *ù aš-šum SÁ.DUG₄ LÚ GAL MAR.TU.MEŠ*
24. *ša LUGAL.MEŠ Šu-ba-ri-i ša i-na pa-an*
25. *ša-bi-im i-la-ku-nim*
26. *ù mi-id-di LUGAL-ma ša Šu-bar-t[im]*
27. *pa-an ša-bi-šu i-ša-ab-ba-tam*
28. *[t]e₄-em SÁ.DUG₄ LUGAL.MEŠ ù SÁ.DUG₄*
29. *LÚ GAL MAR.TU.MEŠ ša ma-at Šu-bar-tim*
30. *be-lí li-iš-pu-ra-am»*

Թարգմանություն

ԴԿ

1. «[Տիր]ոջս
2. ասա՛,
3. այսպես է ասում Յաքիմ-Ադդուն՝
4. քո ծառան:
-

ՀԿ

19. Ջորքի վերաբերյալ,
20. որ կժամանի, մուտքը Մարի
21. թույլատրե՞մ, թե՞ չթույլատրեմ:
22. Այս կամ այն, թող իմ տերը գրի:
23. Եվ ինչ վերաբերում է ամորեացի առաջնորդների օրապահիկին,
24. որ սուբարական արքաների (մարդիկ)
25. գլխավորում են զորքը,
26. կամ հնարավոր է Սուբարտուի արքան
27. իր զորքը կգլխավորի:
28. Ինչ վերաբերում է արքաների օրապահիկին և օրապահիկին,
29. Սուբարտու երկրի ամորեացի առաջնորդների՝
30. թող իմ տերն ինձ գրի»:

* Կրկին Սագարատումի կուսակալ Յաքիմ-Ադդուի նամակներից՝ հասցեագրված է Զիմրի-Լիմին: Բավականին հետաքրքիր այս նամակ-գեկույցում Յաքիմ-Ադդուն հայտնում է, որ Սադախումից Իբալ-պի-Էլն ու Ամուդ-պի-Էլը զորքով, որոնց թվում նաև հազար խանեացիներ, դուրս են եկել Կատտունայից և շարժվում են դեպի Սագարատում:

Հինբաբելոնյան արձանագրություններ. Բաբելոնիայի արքա Համմուրապիի տարեգրական/թվագրական բանաձևերը և տնտեսական բնույթի այլ տեքստեր

Ungnad 1938: 180, Oppenheim 1955: 270.

Գիտական տառադարձումը՝

«30. MU *Ha-am-mu-ra-bi* LUGAL-*e á-gál ki-ág* ^a*Marduk-ké usu mah* DINGIR *gal-gal-e-ne ugnim* ELAM.KI-*ma zag Mar-ḫa-ši*.KI-ta SU.BIR₄.KI *Gu-ti-um*.KI EŠ.NUN.NA.KI ù *Mà-al-gi*.KI *nam-dugud-bi im-zi-zi-eš-àm gâr-dar-a-bi i-ni-in-gar-ra-a suḫuš* KI.EN.GI KI.URI *i-ni-in-gi-bi*»

Թարգմանություն

«30. Այն տարին, երբ Համմուրապի արքան՝ Մարդուկ աստծո հզոր սիրելին, մեծ աստվածների գերագույն զորությամբ ջախջախեց բանակը Էլամի, որ հավաքել էր Մարխաշի, Սուբարտուի, Գուտիումի, Էշնունայի (*Տուպիշ* – հեղ.) և Մալագայի սահմաններից, որոնք մեծ զորությամբ բարձրացել էին, մեկ արշավանքով ջախջախեց նրանց, և նա (Համմուրապին) ապահովեց Շումերի և Աքքադի հիմքերը»:

* Այստեղ ներկայացվել է Բաբելոնիայի արքա Համմուրապիի կառավարման 30-րդ տարվա տարեգրական բանաձևը:

Ungnad 1938: 180, Oppenheim 1955: 270.

Գիտական տառադարձումը՝

«32. MU *Ha-am-mu-ra-bi* LUGAL *ur-sag ù-ma sá-sá* ^d*Marduk-ké* GIŠ.TUKUL KALAG-ga EŠ.NUN.NA.KI SU.BIR₄.KI *Gu-ti-um.KI mē-ta šu bí-ib-šub-bi ma-da Ma-an-ki-súm.KI ù ma-da* ^{ID}IDIGNA *en-na ma-da* SU.BIR₄.KI-šè *šu-ni ša sá bí-du₁₁-ga*»

Թարգմանություն

«32. Այն տարին, երբ Համնուրապի արքան, հերոս, որը Մարդուկ աստծո համար հաղթանակների է հասնում: Իր հզոր զենքով ջախջախեց Էշնունայի, Սուբարտուի և Գուտիումի ամբողջ բանակներն ու զինվորներին և նվաճեց Մանկիսում երկրները և Տիգրիսի ափի երկրները մինչև Սուբարտու:»

* Համնուրապիի կառավարման 32-րդ տարվա տարեգրական բանաձևը:

Ungnad 1938: 180, Oppenheim 1955: 270.

Գիտական տառադարձումը՝

«33. MU *Ha-am-mu-ra-bi* LUGAL-e ID-*Ha-am-mu-ra-bi-nu-ḫu-uš-ni-ši šá šà-ge túm-àm* AN ^dEN.LÍL *mu-un-ba-al A da-rí ḫè-gàl-ka* NIBRU.KI ERIDU.KI URI.KI LARSA.KI-*ma* UNUG.KI-*ga* Í-si-in-na.KI *mu-un-gar-ra-àm* KI.EN.GI KI.URI *bir-bir-re-a ki-bi-šé bì-in-gì-a ugnim Ma-rí.KI ù Ma-[al-gi.KI] mē-ta bí-ib-šub-bé Ma-rí.KI ù á-dam-bi ù* URU.DIDLI SU.BIR₄.KI *du₁₁-ga-ni ku-li-bi bí-in-tuš*»

Թարգմանություն

«33. Այն տարին, երբ Համնուրապի արքան, փորեց ջրանցքը (կոչեց) «Համնուրապին առատություն է մարդկանց համար», Ան և Էնլիլ աստծո սիրելին հավիտենական առատ ջրեր հաստատեց Նիպպուրի, Էրիդուի, Ուրի, Լարսայի, Ուրուկի և Իսինի համար: Վերականգնեց Շումերն ու Աքքադը, որոնք ցրված էին, մարտում ջախջախեց Մարիի ու Մալգիի բանակները, տապալեց և ստիպեց բարեկամաբար բնակվել նրա

իշխանության ներքո Մարի երկրներին ու Սուբարտուի տարբեր քաղաքներին»:

* Համմուրապիի կառավարման 33-րդ տարվա տարեգրական բանաձևում կրկին հիշատակվում է Սուբարտու երկիրը, փաստացի՝ երկու տարի անընդմեջ:

Ugnad 1938: 181, Oppenheim 1955: 270.

Գիտական տառադարձումը՝

«37. MU *Ha-am-mu-ra-bi* LUGAL-e Á.KAL gal ^dMarduk-ka-ta ugnim ÉREN.MEŠ *Qú-tu-ú Su-tu-um ù Tu-ru-uk-kum*.KI *Ka-ak-mu-um*.Ki ù KUR SU.BIR₄.KI-bi-ta mē-ta bí-ib-šub-ba»

Թարգմանություն

«37. Այն տարին, երբ Համմուրապի արքան Մարդուկ աստծո մեծ զորությամբ մարտում տապալեց Գուտիումի, Սուտումի, Տուրուկկուի, Կակմուի և Սուբարտու երկրի բանակներն ու զինվորներին»:

* Համմուրապիի կառավարման 37-րդ տարվա տարեգրական բանաձևում կրկին հիշատակվում է Սուբարտու երկիրը:

Ugnad 1938: 181, Oppenheim 1955: 270, Stol 1976: 33.

Գիտական տառադարձումը՝

«39.1. MU *Ha-am-mu-ra-bi* LUGAL-e Á.KAL kala-ga AN ^dEN.LÍL *mu-un-na-sum-ma-ta* kilib gú-dà-a-bi KUR SU.BIR₄.KI-šē-ta sag giš bí-in-ra»

«39.2. MU *na-ap-ḫa-ar* KUR *Šu-ba-ar-tum*»

Թարգմանություն

«39.1. Այն տարին, երբ Համմուրապի արքան Ան և Էնլիլ աստծո կողմից պարգևած մեծ զորությամբ մինչև Սուբարտու երկիր մարտում ջախջախեց բոլոր թշնամիների ամբողջությունը»:

«39.2. Այն տարին, երբ Սուբարտու երկրի ամբողջությունը ...»:

* Համնուրապիի կառավարման 39-րդ տարվա տարեգրական բանաձևը:

Stol 1976: 33-34.

Գիտական տառադարձումը՝

«MU *Ha-am-mu-ra-bi* LUGAL MA.DA KUR S[U]¹.BIR₄.KI É.GAL-la-tum.KI *Bu-ru-un-da*.KI ù MA.DA *Za-[a]m²-la-áš*.KI GÚ (կամ՝ ZAG¹³⁵) ÍD.IDIGNA EN.NA ÍD.[UD].KIB.NUN.KI gú.ki.šè MI.NI.GAR»

Թարգմանություն

«Այն տարին, երբ Համնուրապին հպատակեցրեց Սուբարտումը, Էկալլատումը, Բուրունդան և Ջամլաշ (՝) երկիրը Տիգրիսից մինչև Եփրատ»:

* Համնուրապիի կառավարման անհայտ տարվա տարեգրական բանաձև:

Gadd, Legrain 1928: № 146, Col. 3 (*շում. տեքստ*), Col. 4 (*աքք. տեքստ*), հմմտ.՝ **Frayne 1990:** 339, E4.3.6.5

Գիտական տառադարձումը՝

Սյունակ III

- «1. LÚ [NI]M^(?).KI
2. Gu-ti-um.KI
3. SU.BIR₄.KI
4. *Tu-uk-ri-iš*.KI-KÈ
5. KUR-bi bad-du
6. eme-bi GILI-ma
7. ki-da-bi-su
8. ISKIM ha-ma-tuk
9. um[uš]-a-bi»

¹³⁵ Մանրամասն տե՛ս **Stol 1976:** 33-34:

Սյունակ IV

- «1. [.....]
2. *Gu-ti-um*.KI
3. SU.BIR₄KI
4. *Tu-uk-ri-iš*.KI
5. *ša ša-du-šu-nu ne-su-ú*
6. *li-ša-an-šu-nu*
7. *e-eg-ru*
8. *a-na ri-it-ti-šu lu-wa-di-a-a-am*
9. *te-em-šu-nu*
10. *e-še-a-am a-na-ku-ma*
11. [*l*]u uš-te-eš-še-er»

Թարգմանություն

- «1. [Էլամի]⁽¹⁾ մարդկանց,
2. Գուտիում երկրի,
3. Սուբարտու երկրի,
4. Տուկրիշ երկրի,
5. որոնց լեռները հեռու (*բարձր*) են,
6. որոնց լեզուները բարդ են՝
7. նրա (*Մարդուկ աստծո – հեղ.*) ձեռքը հանձնեցի⁽²⁾
8. (և) շփոթեցրեց
9. նրանց ծրագրերը, նա ⁽³⁾
10. ուղղորդեց (ինձ)
11. յոթերորդ [անգամ ⁽⁴⁾]:»

* Համնուրապիի երկլեզու՝ շումերերեն ու արքադերեն նույնիմաստ պակասավոր արձանագրության մեջ նույնպես հիշատակված է Սուբարտու երկիրը:

Gelb 1944: 106.

Գիտական տառադարձումը՝

- «1. 1 SAG.GEMÉ *Ma-am-ma* M[U.NI]
2. *Šubarītum* (SAL SU.BIR₄KI)
3. *wa-ri-da-tum* 'Bi-da-ra.KI»

Թարգմանություն

- «1. Մամմա անվամբ մեկ ստրկուհի,
2. սուբարիացի՝
3. ստրկուհի Բիդարա քաղաքից ...»:

* Բաբելոնիայի արքա Աբի-Էշուխի (Ք.ա. 1711-1684 թթ.) կառավարման ժամանակաշրջանով թվագրվող մի առևտրական տեքստում¹³⁶ հիշատակվում է սուբարտացի կնոջ մասին:

Gelb 1944: 106.

Գիտական տառադարձումը՝

- «1. 1 SAG.GEMÉ *Um-mi-^dHe-bi-it* MU.NI
2. *Šubarītum* (SAL SU.BIR₄.KI)
3. *Ša-ši-lí.KI*»

Թարգմանություն

- «1. Ումմի-Խեբիտ անվամբ մեկ ստրկուհի,
2. սուբարիացի՝
3. Շաժիլի քաղաքից ...»:

* Տեքստը թվագրվում է Բաբելոնիայի արքա Ամմիդիտանայի (Ք.ա. 1683-1647 թթ.) կառավարման 4-րդ տարով:

Finkelstein 1955: 1.

Գիտական տառադարձումը՝

- «1. 1 SAG.İR SU.BIR₄.KI *A-ga-ab*-[...]
2. *Aš-la-ak-ka.KI*
3. *bi-ri-it* ID ...»:

Թարգմանություն

- «1. Սուբարտուից Ագաբ- x-x անունով մեկ ստրուկ,

¹³⁶ Հին բաբելոնյան տնտեսական բնույթի տեքստերում սուբարիացիների վերաբերյալ հիշատակությունների մասին մանրամասն տե՛ս **Richardson 2020: 53-73**:

2. Աշլակկա քաղաքից՝
3. գետերի միջև ...»

* Բաբելոնիայի արքա Ամմիդիտանայի կառավարման 21-րդ տարով թվագրվող ստրուկու գնման և վաճառման հերթական տեքստը:

Finkelstein 1955: 1.

Գիտական տառադարձումը՝

- «1. 1 SAG.GEMÉ *A-ba-šu-ša* MU.NI
 2. *A-šu-uh*.KI
 3. KÙ.BI 1/2 MA.NA
 4. 1 SAG.GEMÉ *Pa-ḫa-ia* MU.NI
 5. *Lu-ub-da*.KI
 6. KÙ.BI 1/3 MA.NA 8 GÍN
 7. *ma-a-at* SU.BIR₄.KI...»

Թարգմանություն

- «1. Աբաշուշա անունով մեկ ստրուկ,
 2. Աշուխ քաղաքից՝
 3. 1/2 մինա արծաթի դիմաց:
 4. Պախիյա անունով մեկ ստրուկ,
 5. Լուբդա քաղաքից՝
 6. 1/3 մինա արծաթի դիմաց (և) 8 սիկլ արծաթ
 7. Սուբարտու երկրից ...»:

* Բաբելոնիայի հաջորդ արքա Ամմիծադուկայի (Ք.ա. 1646-1626 թթ.) կառավարման 6-րդ տարով թվագրվող ստրկուհու վաճառման վերաբերյալ տեքստ:

Finkelstein 1955: 1.

Գիտական տառադարձումը՝

- «1. 1 SAG.GEMÉ *Ta-ga-ša* [M]U.[N]I
 2. *Ar-ra-mu*.KI
 3. *ma-a-at* SU.BIR₄.KI...»

Թարգմանություն

- «1. Թագաշա անունով մեկ ստրուկ,
2. Արամու քաղաքից՝
3. Սուբարտու երկրից ...»:

* Ստրկուիու վաճառման հերթական տեքստ: Կրկին թվագրված Բաբելոնիայի արքա Ամմիծադուկայի կառավարման 6-րդ տարով:

Finkelstein 1955: 1.

Ամմիծադուկայի կառավարման 9-րդ տարի՝
Գիտական տառադարձումը՝
«5. *a-na a-lu A-ku-šum* SU.BIR₄.KI ... »

Թարգմանություն

- «5. Դեպի Սուբարտուի Ակծում քաղաք ...»:
- Ամմիծադուկայի կառավարման 11-րդ տարի՝*
Գիտական տառադարձումը՝
«1 SAG.GEMÉ^{SAL} Ši-nu-nu-tum MU.NI
2. SAL SU.BIR₄.KI
3. *Ar-ra-aḫ-ru*.KI...»

Թարգմանություն

- «1. Շինունուտում անունով մեկ ստրկուի,
2. Սուբարտու երկրից (*մի*) կին՝
3. Արախրու քաղաքից ...»:

* Բրոնզյա կացինների և ստրկուիու վաճառման տեքստ՝ համապատասխանաբար թվագրված նույն Ամմիծադուկայի կառավարման 9-րդ և 11-րդ տարիներով:

Richardson 2010: 64f.

Գիտական տառադարձումը՝

- «1. [...] x 550 US₅.UDU.ḪI.A
2. 12 ANŠE.ḪI.A ù 1 SAG.ÌR SU.[BIR₄].KI

3. *ša a-na ri-tim* ^dEN.ZU-na-di-in-*šu-mi* MÁŠ.ŠU.GÍD.GÍD
4. *a-na A-li-im-ki'-du* DUMU Ru-bi-a-[ta]-li-mi
5. É-Ú-*ša-kan*»

Թարգմանություն

- «1. [...] 550 գլուխ ոչխար և այծ,
2. 12 ավանակ և մեկ սուբարեացի ստրուկ,
3. որը գուշակ Սին-նադին-շումին տվեց
4. Ռաբիյա-թալիմի որդի Ալիմ-Կիդուին՝
5. Բիթ-Ուշականից ...»:

* Տեքստը անասունների, տարատեսակ ապրանքների և մեկ սուբարեացի ստրուկի գործով գուշակ Սին-նադին-շումիի հայցն է ընդդեմ Ալիմ-կիդուի: Թվագրվում է Բաբելոնիայի արքա Ամմիդիտանայի կառավարման 4-րդ չորրորդ տարով:

ԳԼՈՒԽ 3

ՀԻՆ ԽԵԹԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ

Հին խեթական աղբյուրների մեջ ժամանակագրական առումով ամենահինը Կուսսարայի արքա Պիթխանայի որդի Անիտտայի տեքստն է¹³⁷:

Ք.ա. XVIII դ. Փոքր Ասիայում տևական պայքարը քաղաք-պետությունների միջև հանգեցրեց Կուսսարայի արքայատոհմի հաղթանակին: Կուսսարայի արքա Պիթխանան գրավեց Նեսան (Քանեշը), իսկ նրա որդի Անիտտան՝ Զալպուվան՝ Պուրուսխանդան, Սալատիվարան և Խաթթուսան¹³⁸:

Հետագայում Անիտտան՝ որպես Քանեշի արքա, Ք.ա. մոտ 1730 թ. գրավեց Խաթթի կենտրոն Խաթթուսան: Վերջինս նրա հրամանով ավերվեց, և Անիտտան արգելեց այն վերականգնել և երբևէ բնակեցնել: Ճակատագրի հեգնանքով հետագայում հենց Խաթթուսան պիտի դառնար խեթական պետության մայրաքաղաքը: Անիտտան նաև գերի վերցրեց Զալպուվայի արքա Խուցցիյային և նրան ու Զալպուվայի աստծուն տարավ Քանեշ:

Ք.ա. 1725 թ. նա պատերազմեց նաև Վասխանիյայի, Ուլամայի, Խարկիունայի, Զալպուվայի և Սալատիվարայի դեմ: Նա նաև դաշինք կնքեց փոքրասիական մեկ այլ հզոր պետության՝ Պուրուսխանդայի թագավորության հետ:

Անիտտայի և խեթական Հին թագավորության արքաների միջև ժառանգական կապի խնդիրը առայժմ պարզված չէ: Տեքստերից մեկում որպես արքա հիշատակվող ոմն Թուդխալիյան կարող էր լինել Անիտտայի անմիջական ժառանգորդը, ըստ այդմ՝ Անիտտայից հետո Փոքր Ասիայում կարող

¹³⁷ Տե՛ս CTH 1:

¹³⁸ Տե՛ս Neu 1974: 10:

էր շարունակվել նրա պետությունը՝ մեկ այլ կենտրոնում ընդհուպ մինչև Խաթթուսիլի I: Խեթական Հին թագավորության (Ք.ա. XVII-XV դդ.) հիմնադիր Խաթթուսիլի I-ը նույնպես հիշատակվել է որպես Կուսասարից սերվող:

Անիտտայի ու Խեթական Հին թագավորության արքաների միջև ժառանգականության խնդիրը առայժմ պարզված չէ: Ներկայումս Խեթական Հին թագավորության հիմնադիր համարվող արքայի՝ Խաթթուսիլի I-ի (Ք.ա. մոտ 1650-1620 թթ.) և նրա անմիջական հաջորդների պատմության առնչությամբ տարբեր մասնագետների կողմից առաջարկվել են տարբեր վերականգնումներ¹³⁹:

Եղած սակավաթիվ աղբյուրների հիման վրա կարելի է առաջարկել հետևյալ վերականգնումը: Անիտտայից և Քանեշ-Ալախգինայի արքա Զուզույից ինչ-որ ժամանակ անց Սանախուիտտա քաղաքում իշխել է Թուդխալիյա I-ը¹⁴⁰, որը կարողացել էր հեռանալ Քանեշից, այնուհետև՝ հաստատվել հյուսիսում՝ Սանախուիտտայում: Աղբյուրներում հետազայում հիշատակվել է նրա որդին՝ Պու-շարրուման, որի որդիներն էին Պավախտեմախը (Խաթթուսիլի I-ի հայրը, որը հավանաբար զրկվել էր գահաժառանգման իրավունքից) ու Լաբարնա I-ը¹⁴¹:

Հետագայում երկու եղբայրների՝ Լաբարնա I-ի և Պավախտեմախի միջև իշխանության համար պայքար սկսվեց, որն ավարտվեց Սանախուիտտայում Պավախտեմախի կող-

¹³⁹ Խաթթուսիլիից առաջ իշխած արքաների հաջորդականության մասին տե՛ս նաև **Barjamovic et al 2012: 51**:

¹⁴⁰ Թուդխալիյայի անունը կա նաև Կուսասարի Պիթխանա արքայի տեքստում («կապադոկլյան» kt 89/k379), որում նա գլխավոր մատովակի պաշտոնում է (աքք.՝ *rabi šaqə*), այնպես ինչպես հետագայում Զուզու արքայի մոտ (տե՛ս «կապադոկլյան» kt j/k 625 տեքստը): Եթե դա նույն անձն է, ապա նա հավանաբար արքայական տոհմին էր պատկանում: Այդ անունը հետագայում ընդունված էր Խեթական արքայատոհմում:

¹⁴¹ Տե՛ս **Gilan 2014: 87**:

մից գահի զավթմամբ¹⁴²: Լաբարնա I-ը հեռացավ Խաթթուսա, որտեղ նա ամուսնացավ Խաթթուսայի արքայի (հավանաբար Խուցցիյայի¹⁴³) դստեր՝ Տավանանայի¹⁴⁴ հետ, որը նաև Լաբարնայի քույրն էր, քանի որ Լաբարնան որդեգրվել էր Խաթթուսայի արքայի կողմից: Այդ պատճառով էլ հավանաբար Խաթթուսիլին իրեն հիշատակում է որպես Տավանանայի եղբոր որդի¹⁴⁵: Հավանաբար Լաբարնայի հետ Խաթթուսա էր հեռացել նաև Խաթթուսիլին:

Խաթթուսայի արքայի իշխանությունը տարածվում էր մինչև Խուրմա (Խուրամա), ինչը նշանակում էր, որ Փոքր Ասիայի կենտրոնական և արևելյան շրջանների մեծ մասը, Քանեշ և Կուսսարա քաղաքներով հանդերձ, նրա ենթակայության ներքո էր, այսինքն՝ նրա ստեղծած պետությունը զբա-

¹⁴² Այս մասին վկայված է Խաթթուսիլի «Հռչակագրում», որում նշված էր, որ Լաբարնայի փոխարեն Սանախուիտտայի բնակիչները գահին են բազմեցնում Պավախտեվմախին. «Նա (նկատի ունի իր պապը) Լաբարնային նշանակեց Սանախուիտտա քաղաքում: Բայց հետագայում նրա ծառաներն ու քաղաքի ավագանին չհարգեցին նրա խոսքը և Պավախտեվմախին գահ բարձրացրին», տե՛ս **Beckman 2000: 81, Bryce 2005: 66, Gilan 2014: 87-88, Քոսյան 2022: 80:**

¹⁴³ Ժամանակին Անիտտան էր հաղթել Խուցցիյա անունով Չալպուվայի արքային: Խուցցիյա անունը առկա է նաև, այսպես կոչված, «խաչաձև կնիքի» վրա: Կնիքը պատրաստվել էր Մուրսիլի II-ի օրոք (Ք.ա. 1321-1295 թթ.) և տեղեկություններ էր պարունակում նաև խեթական պետության վաղ շրջանի մասին: Խուցցիյա արքայի անունը այդ կնիքի վրա նշված է առաջինը, տե՛ս **Gilan 2018: 13:** Խուցցիյա անունն էին կրում նաև հետագայի այլ խեթական արքաներ:

¹⁴⁴ «Խաչաձև կնիքի» վրա Խուցցիյայից հետո նշվում են նաև Տավանանայի և Լաբարնայի անունները: Սա կարող է հիմք համարվել հոգուտ այն ենթադրության, որ ժամանակի ընթացքում այդ անձնանունները դարձել են արքաների ու թագուհիների տիտղոսներ (հմմտ.՝ Հուլիոս Կեսարի անունից առաջացած հռոմեական կեսար տիտղոսը), տե՛ս նաև **Gilan 2018: 13, Bryce 2005: 65:**

¹⁴⁵ Տե՛ս **Otten 1958: 78, Melchert 1978: 7:**

դեցրել էր Անիտայի թագավորության տեղը տարածաշրջանում:

Այդ ժամանակ Խաթթուսայի արքայի օգնությամբ Լաբարնան կարողանում է դառնալ Սանախուիտտայի արքա: Անհայտ է, թե ինչ ճակատագրի էր արժանացել Պավախտեմախը, որը մինչ այդ կառավարում էր այդ քաղաքը: Իսկ Պուշարրումային է տրվում Խուրամա (Խուրմա) երկրի կառավարումը: Իր հերթին Լաբարնա I-ը որդեգրում է Պավախտեմախի որդուն՝ Խաթթուսիլիին (Լաբարնա II-ին¹⁴⁶):

Հետագայում՝ Լաբարնա I-ի կառավարման սկզբնական տարիներին կամ նրա գահ բարձրանալուց առաջ, նրա իշխանությունը տարածվում էր ավելի սահմանափակ տարածքների վրա: Հավանաբար շատ քաղաքներ դուրս էին եկել արքայի վերահսկողությունից: Այդ է ակնարկում այն տեքստը, որում նկարագրվում է, որ Լաբարնայի պետությունը սկզբում փոքր էր, այնուհետև ընդարձակվեց, և նա իր որդիներին նշանակեց տարբեր քաղաքների (Խուպիսնա, Տուվանուվա, Նենասսա, Լանդա, Զալլարա, Պարսուխանտա, Լուսնա) կառավարիչներ¹⁴⁷:

Եթե մենք հետևում ենք այս «գահերի խաղին», ապա դուրս է գալիս, որ խեթական աղբյուրների կցկտուր տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս նշելու, որ խեթական Հին թագավորության հիմնադիր համարվող Խաթթուսիլիի ու նրա նախնիների կենսագրությունում առնվազն չորս կենտրոններ՝ Սանախուիտտան, Խաթթուսան, Կուսսարը և

¹⁴⁶ Խեթական Կադդուսի թագուհին աղբյուրներից մեկում հիշատակվել է որպես Լաբարնայի կին (**KUB XXXV 120**), մեկ այլ տեղ՝ Խաթթուսիլիի (**KBo XIII 43**): Այս ամենը հաշվի առնելով՝ կարելի է Խաթթուսիլի I-ին հիշատակել նաև որպես Լաբարնա II, քանի որ մեկ այլ Լաբարնա նրան որդեգրել էր և նրան կարելի է նշել որպես Լաբարնա I:

¹⁴⁷ Տե՛ս **Hoffmann 1984**: 12-15: Տեքստի այդ մասում թվարկված երկրները գտնվել են «Ստորին երկրում»՝ Հալիս (խեթ.՝ Մարասանտիյա) գետից հարավ, տե՛ս **Forlanini 2008**: 62:

Խուրման կարևոր նշանակություն են ունեցել: Պիթխանա-Անիտտայի շրջանից (Ք.ա. XVIII դ. II կես) մինչև Լաբարնա I-ի գահակալումը (Ք.ա. XVII դ. I կես) ընկած ժամանակահատվածում հիշատակվում են առնվազն չորս քաղաքներ, որոնք եղել են խեթական արքաների կենտրոնները՝ Կուսսար, Քանեշ, Սանախուիտտա: Բացի այդ՝ մենք տեսնում ենք, որ Սանախուիտտայի (Թուդխալիյայի) արքայատոհմը մերձենում է Խաթթուսայի արքայատոհմի հետ, և Խաթթուսիլի I-ը (կամ Լաբարնա II-ը) միավորում է Խուցցիյայի ու Թուդխալիյայի տոհմերը: Տեղի է ունենում խաթա-խեթական վերնախավի մերձեցում: Մյուս կողմից մենք տեսնում ենք, որ հետագա դարերում Խաթթի պետության լեզուն կոչվում էր նեսիերեն՝ Նեսայի (Քանեշի) լեզուն, որը խոսում է այն մասին, որ Խաթթի պետության վերնախավը կապը ուներ Քանեշի հետ, բացի այդ՝ Քանեշի բնակչության մի մասը հավանաբար հեռացել էր դեպի Խաթթի: Խաթթուսայում, բացի տեղական աստվածներից, պաշտում էին նաև Քանեշի աստվածներին¹⁴⁸: Քանեշ քաղաքը չնայած անկում էր ապրել, սակայն «Քանեշի երկիրը» շարունակում էր հիշատակվել նույնիսկ խեթական Նոր թագավորության ժամանակաշրջանում¹⁴⁹:

Դժվար է ենթադրություններ անել, թե ինչ կապ ուներ Խաթթուսիլին Կուսսար քաղաքի հետ, քանի որ նրա նախնիների մասին տեղեկություններում այդ քաղաքը հիշատակված չէ: Այն միայն ի հայտ է գալիս Խաթթուսիլիի կառավարման վերջին շրջանի իրադարձությունների հետ: Խաթթուսիլին իրեն հիշատակում է որպես «Կուսսարի մարդ», որը նշանակում է, որ նա նաև Կուսսարի տիրակալն էր¹⁵⁰: Եվ կարող է

¹⁴⁸ Տե՛ս **Taracha 2009**: 30-31:

¹⁴⁹ Հետագա խեթական արքաները Կուսսարը նույնպես հիշատակել են, սակայն չեն նշել Կուսսարի տիրակալներ Պիթխանայի ու Անիտտայի անունները: Օրինակ՝ խեթական արքա Խաթթուսիլի III-ը (Ք.ա. 1267-1237 թթ.) իր արքայատոհմի նախնի էր համարում Խաթթուսիլին, իսկ արքայական տոհմի սկիզբ՝ Կուսսար քաղաքը, տե՛ս **Otten 1981**: 4-5:

¹⁵⁰ Տե՛ս **Bryce 2005**: 68:

նշանակել, որ նրա տոհմը կապ ուներ Կուսսարի տիրակալների հետ, և նրա համար կարևոր էր հիշատակել իր ու իր տոհմի բնօրրան քաղաքը: Պատահական չէ, որ Խաթթուսիլին գահի իրեն հաջորդ նշանակելիս հենց այդ քաղաքում էր հավաքել ազնվականությանը:

Աղբյուրների սակավության պատճառով առավել մանրամասն նկարագրել, թե ինչ է տեղի ունեցել Խաթթուսիլիի նախնիների օրոք, բավականին դժվար է: Կարելի է ենթադրել, որ Անիտտայի նվաճումներից հետո Խաթթուսիլիի նախնիները՝ որպես արքայատոհմի անդամներ, նշանակվել էին Սանախուիտտայի կառավարիչներ, կամ խուռիական ճնշման ներքո Կուսսարի տիրակալներն ու արքայատոհմը հեռացել էին դեպի առավել ապահով Սանախուիտտա:

Խաթթուսիլի I-ի օրոք խեթական պետությունը, նվաճելով Փոքր Ասիայի մեծ մասը, առաջին անգամ փորձեց ընդարձակվել թերակղզու սահմաններից դուրս՝ դեպի հարավ՝ Սիրիա: Խաթթուսիլին նաև իր մայրաքաղաք դարձրեց Խաթթուսան, որի պատվին էլ արքան ստացել էր իր անունը՝ «խաթթուսասցի»:

Խաթթուսիլի I-ը մահացել է Կուսսարում՝ գահը թողնելով Մուրսիլի I-ին՝ Բաբելոնի ապագա նվաճողին:

Այսպիսով, Ք.ա. II հազարամյակի սկզբում Փոքր Ասիայի տարածքում դեռևս գոյություն չուներ հնդեվրոպական անատոլիական լեզուները կրողների (խեթերի, լուվիացիների) կողմից ստեղծված միասնական պետություն: Կային մի շարք պետություններ: Այդ պետություններից էին նաև Կուսսարայի և Քանեշի թագավորությունները: Կուսսարայի արքա Պիթխանայի օրոք այդ պետությունները (Քանեշ/Նեսան և Կուսսարա/Կուսսարը) միավորվեցին: Պիթխանայի որդի Անիտտայի օրոք Քանեշ-Կուսսարի պետությունը ավելի ընդարձակվեց և իր կազմում ընդգրկեց Փոքր Ասիայի կենտրոնական, արևելյան և Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջան-

ները: Անիտտա և Ջուզու արքաներից հետո պետության քաղաքական կենտրոնը տեղափոխվեց սկզբում Սանախիտիտա, այնուհետև՝ Խաթթուսա: Քանեշը անկում էր ապրում, իսկ Կուսսարը, պահպանելով իր որոշակի քաղաքական կշիռը, այնուամենայնիվ, այլևս երբեք չդարձավ մայրաքաղաք: Չնայած հետագա խեթական արքաները չեն հիշատակել Անիտտայի անունը իրենց նախնիների շարքում, այնուամենայնիվ ակնհայտ է Քանեշ-կուսսարյան արքայատոհմի և Սանախիտիտա-Խաթթուսայի արքայատոհմի միջև կապը: Այդ առումով խեթական պետության այդ փուլը՝ մինչև Խաթթուսիի I-ի կառավարման սկիզբը, կարելի է կոչել Վաղ խեթական թագավորության ժամանակափուլ (Ք.ա. XVIII դարի II կես - XVII դ. I կես):

«Անիտտայի տեքստը»¹⁵¹

Վաղ խեթական թագավորության և Անիտտա արքայի կառավարման ժամանակաշրջանի կարևորագույն աղբյուրնե-

¹⁵¹ Տեքստը խեթերեն ամենահին գրավոր աղբյուրն է: Այն պահպանվում էր Խաթթուսայում որպես պետական կարևոր փաստաթուղթ: Հավանաբար տեքստի բնօրինակը ամրացված կամ տեղադրված է եղել արքայական դարպասներին, ինչպես նշվում է տեքստի 33-35-րդ տողերում: Ամենայն հավանականությամբ տեքստի նախնական լեզուն եղել է արքադերենը, այնուհետև թագմանվել է խեթերեն: Տեքստի ուսումնասիրությունը կարևոր է և՛ պատմագիտական, և՛ բանասիրական տեսանկյունից: Նյութը վերականգնվում է գտնված երեք վնասված օրինակների (A, B, C) հիման վրա, որոնցից ամենավերջինը գտնվել է 1937 թ. Խաթթուսայի Մեծ տաճարի հարավարևելյան պահեստի տարածքում: Ցավոք սրտի, չկա հստակ տեղեկություն, թե որտեղից են գտել մյուս երկուսը: B ու C տարբերակները (**KUB XXV 171** և **KUB XXXVI 98, 98a, 98b**) ավելի ուշ արված կրկնօրինակներ են և թվագրվում են Ք.ա. XIII դարով, իսկ A-ն (**KBo III 22**)՝ Ք.ա. XVI դարով, որը Անիտտայից մոտ 150 տարի հետո է կրկնօրինակվել, և այն խեթական լեզվով ամենահին պահպանված տեքստն է: Տե՛ս **Neu 1974, Topçuoğlu 2010: 24-29, Dercksen 2010: 71-74**:

րից մեկը՝ «Անիտտայի տեքստը» որոշ տեղեկություններ է պարունակում նաև Ք.ա. XVIII դ. II կեսի Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանների մասին, քանի որ իրադարձությունների մի մասը տեղի է ունեցել այդ տարածքներում:

Գիտական տառադարձումը

Դ

1. ^mA-ni-it-ta DUMU ^mPí-it-ḫa-a-na LUGAL ^{URU}Ku-uš-ša-ra QÍ-BÍ-MA
2. ne-pí-iš-za-aš-ta ^DIŠKUR-un-ni a-aš-šu-uš ę-eš-ta
3. na-aš-ta ^DIŠKUR-un-ni-ma ma-a-an a-aš-šu-uš ę-eš-ta
4. ^{URU}Ne-e-ša-aš LUGAL-uš[!] ^{URU}Ku-uš-ša-ra-aš LUGAL-i [.....]
5. [LUG]AL ^{URU}Ku-uš-ša-ra URU-az kat-ta [pa-]an-ga-ri-it ú[-{it}]
6. [nu ^{URU}]Ne-e-ša-an iš-pa-an-di na-ak-ki-it da[-a-aš]
7. [^{URU}N]e-e-ša-aš LUGAL-un IŠ-BAT Ú DUMU^{MEŠ} ^{URU}Ne-e-š[a-aš]
8. [i-d]a-a-lu na-at-ta ku-e-da-ni-ik-ki ták-ki-iš-ta
9. [] x an-nu-uš at-tu-uš i-e-et
10. [nu ^mPí-i]t-ḫa-a-na-aš at-ta-aš-ma-aš a-ap-pa-an ša-ni-ya ú-it-ti
11. [ḫ]u-ul-la-an-za-an ḫu-ul-la-nu-un ^DUTU-az ut-ne-e
12. [ku-it k]u-it-pát a-ra-iš nu-uš ḫu-u-ma-an-du-uš-p[át ḫ]u-u[l-la-nu-u]n
13. [..... -]x-ma ^{URU}Ul-lam-ma [.....]
14. [.....]x a-ap-pa-ma LUGAL ^{URU}Ḫ[(a-at-ti ú-x)]
15. [.....]x-te-e-ę-mi ḫu-ul-la-nu-un[
16. ^{URU}[N]e-e-ša [....]
17. ^{URU}Ḫa[r-k]i-ú-na-an ḫa-an-ta-i-ši me-e-ḫ[u-ni
18. ^{URU}[.....]-ma-an iš-pa-an-di [na-ak(-ki-it EL-QÉ)]
19. ^{URU}x x x x-an ḫa-an-ta-i-ši me-e-ḫu-n[i
20. x x [n]e-pí-ša-aš ^DIŠKUR-ni ḫa-ap-pa-re-e-nu-un[
21. [.....] ^DIŠKUR-un-ni-ya a-ap-pa ḫa-x[-(ku-e-en)]
22. ku-i[(š a)]m-me-el a-ap-pa-an LUGAL-uš ki-i-ša-r[i
23. ^{URU}[..... -]x-an ^{URU}Ḫar-ki-ú-na-an-na ^{URU}Ne-e[-ša-aš..]
24. a-a[p-pa] x x ku-iš-ki a-ša-a-ši ^{URU}Ne-e[-ša-aš
25. ku-r[u-u]r e-ę-tu nu a-pa-aš ut-ni-an-da-an ḫu-u-m[a-an-da-an]
26. [....] e-ę-tu nu UR.MAḪ-iš ma-a-an ut-n[e-e
27. [...]x x-aḫ-zi-ma ku-i[t-k]i? nu-uš-ša-an [

28. [...]x x a-[š]a-a-ši na-an ^DIŠKUR-ni[
 29. [.....]
 30. [.....]a[t-ta-a-m]a-aš a-ap-pa-an[.....]
 31. [.....]^{URU}Za-a-al-pu-aš a-r[(u-n)a-aš
 32. [.....] [^{URU}Za-a-al-pu-a]š? a-ru-na-aš[
 33. ke-e ud-d[a? -]a?-ar? [(tup-pi-ya-a)]z *I-NA KÁ.GAL-YA* x[
 34. *UR-RA-AM ŠE-R[A-AM]* ki[-i tup-pí le-]e ku-iš-ki ħu-ul[-li-e-ez-
 zi]
 35. ku-i-ša-at ħu-ul-li[-iz-zi] ^U[^{RU}Ne-e-š]a-aš ^{LÚ}KÚR-ŠU e[-eš-tu]
 36. ta-a-an nam-ma ^mPí-i-u-uš-ti-iš LUGAL [^{UR}] ^UĤa-at-ti ú[...]
 37. šar-di-aš-ša-an-na ku-in ú-wa-te-et šu-uš ^{URU}Ša-l[(am-p)í
 38. ut-ne-e ħu-u-ma-an-da ^{URU}Za-al-pu-az an-da a-ru-na-az[
 39. ka-ru-ú ^mU-uĥ-na-aš LUGAL ^{URU}Za-a-al-pu-wa ^DŠi-ú-šum-m[i-in]
 40. [^{UR}] ^UNe-eš-ša-az ^{URU}Za-a-al-pu-wa pé-e-d[a-aš]
 41. [ap-pé-]ez-zi-ya-na ^mA-ni-it-ta-aš LUGAL.GAL ^DŠi-ú-šu[m-mi-
 in]
 42. [(^U^{RU} Z)a-a-al-pu-wa-az a-ap-pa ^{URU}Ne-e-ša pe-e[-taĥ-ħu-un]
 43. [^mĤu-]uz-zi-ya-na LUGAL ^{URU}Za-a-al-p[u-wa] ħu-š[u-wa-an-ta-
 an]
 44. [^U^{RU}Ne-e-ša ú-wa-te-nu-un ^{URU}Ĥa-at-tu-ša-[...]
- ċ**
45. [ta]k?-ki-iš-ta ša-an ta-a-la-aĥ-ħu-un ma-a-na-aš [...]
 46. ap-pé-ez-zi-ya-na ki-iš-ta-an-zi-at-ta-at ša-an ^DĤal-ma-š[u-it-ti]
 47. ^DŠi-i-uš-mi-iš pa-ra-a pa-iš ša-an iš-pa-an-di
 48. na-ak-ki-it da-a-aĥ-ħu-un pé-e-di-iš-ši-ma ZÀ.AĤ.LI-an a-ni-ĕ[-
 nu-un]
 49. ku-iš am-me-el a-ap-pa-an LUGAL-uš ki-i-ša-r[i]
 50. nu ^{URU}Ĥa-at-tu-ša-an a-ap-pa a-ša-a-š[i]
 51. na-an ne-pí-ša-aš ^DIŠKUR-aš ĥa-az-zi-e-e[t-tu]
 52. ^{URU}Ša-la-ti-wa-ra me-e-ni-im-me-et ne-e-eĥ[-ħu-un]
 53. ^{URU}Ša-la-ti-wa-ra-ša me-e-na-aĥ-ĥa-an-da ^{GIŠ}tu-u?-x[-
 54. [URU-ri-a]z ERÍN^{MEŠ}-ŠU ĥu-it-ti-ya-ti ša-an ^{URU}Ne-e-š[(a pe-e-
 ĥu-t)e-nu-un]
 55. nu ^{URU}Ne-e-ši URU^{DIDL} w-e-te-nu-un URU-ya-an a-a[p(-pa)]
 56. ne-pí-ša-aš ^DIŠKUR-na-aš É-ir Û É ^DŠi-ú[-na-šu(m-mi-in *AB-NI*)]
 57. É ^DĤal-ma-šu-it-ta-aš É ^DIŠKUR-na-aš [*BE-LI-YA Û É* ^DŠi-u-na-
 šum-mi-iš *AB-NI*]

58. KASKAL-za ku-it a-aš-šu ú-taḫ-ḫ[u-un (a-pé-e-da-an-da ḫa-liš-ši-ya-nu-un)]
59. nu ma-a-al-taḫ-ḫu-un nu [(ḫu-u-wa-ar)-taḫ-ḫu-un]
60. ša-ni-ya ši-wa-at [II UR.MAḪ LXX ŠAḪ^{H^{1A}} LX ŠAḪ GIŠ^{ŠÍ}]
61. I ME XX AZ^{H^{1A}} LU-Ú [UG.TUR LU-Ú UR.MAḪ^{H^{1A}} LU-Ú DÀRA.MAŠ]
62. LU-Ú DÀRA Ú-LU [.....T(UR)]
63. ^{URU}Ne-e-š[(a A-NA URU-YA u-da-aḫ-ḫu-un)]
64. ú-e-et-ta[(-an-da-an-ni-eš-ši-ma) ^{URU}Ša-la-ti-wa-r(a za-aḫ-ḫi-ya pa-a-un)]
65. LÚ ^{URU}Ša-l[(a-ti-wa-ra QA-DU DUMU^{MEŠ}-ŠÚ a-ra-a-i)š[-an-da]
66. ú-e-et K[(UR-e-še-et Ú URU^{LIM}-ŠU da-a-li-iš)]
67. nu ^{ID}Ḫ[u-u-la-an-na]-a[n IŠ-BAT]
68. ^{URU}Ne-e[-.....] E[GIR-pa-an ar-ḫa pa-it]
69. nu URU^{DIDL}-ŠU [lu-uk-ki-it a-pu-u-uš-ša an]-da?
70. URU-ri-ya[-an ḫu-la-le-eš-šar-še-et I LI-IM IV! ME ERÍN^{MEŠ}]
71. nu XL ŠÍ[-IM-TI ANŠE.KUR.RA^{H^{1A}} KU.BABBAR? GUŠKIN?
72. a-pa-ša [ḫu-it-ti-it-ti ša-aš i-ya-an-ni-eš]
73. ma-a-an [.....la-aḫ-ḫa pa-a-un]
74. nu LÚ ^{URU}Pu-ru-š-ḫa-a[n-da kat-ti-mi ḫe-en-ku-m]u-uš
75. šū-mu I ^{GIŠ}ŠÚ.A AN.BAR I PA.GAM AN.BAR [ḫé-en-gur ú-da-aš]
76. ma-a-an a-ap-pa-ma ^{URU}Ne-e-ša [ú-wa-nu-un]
77. nu LÚ ^{URU}Pu-ru-uš-ḫa-an-da kat-tim-mi [pé-e-ḫu-te-nu-un]
78. ma-a-an tu-un-na-ki-iš-na-ma pa-iz-zi a-p[a-a-ša]
79. pé-e-ra-am-mi-it ku-un-na-az e-ša-ri

Թարգմանություն

ԴԿ

1. «Անիտտան՝ Կուսսարա քաղաքի արքայի՝ Պիթխանայի որդին, ասում է.
2. նա¹⁵² Երկնային ամպրոպի աստծո սիրելին էր,
3. և քանի որ նա Երկնային ամպրոպի աստծո սիրելին էր,

¹⁵² Նկատի ունի Պիթխանա արքան:

4. Նեսա քաղաքի արքան¹⁵³, Կուսսարա քաղաքի արքային [.....],
5. Կուսսարա քաղաքի [արք]ան [եկավ] քաղաքից ներքև մեծ ուժով,
6. և Նեսա քաղաքը վերցրեց գիշերային գրոհով:
7. Նեսա քաղաքի արքային նա գերեց, սակայն Նեսա քաղաքի բնակիչներին
8. նա վնաս չհասցրեց
9. [.....] նա դարձրեց [նրանց] մայրեր (և) հայրեր¹⁵⁴:
10. Սակայն իմ հայր Պիթխանայից հետո ես ճնշեցի այդ նույն տարի
11. ապստամբությունը Արևի աստծո օգնությամբ¹⁵⁵:
12. Որ երկիրն էլ որ գլուխ բարձրացրեց, ես հաղթեցի նրանց:
13. [.....]-ma քաղաք Ուլլաման [.....]
14. [.....] այնուհետև արքան Խ[աթթի քաղաքի]¹⁵⁶
15. [.....] քաղաքում [.....]-tešma ես առաջարկեցի [
16. Նեսա քաղաք [.....]
17. Խարկիունա քաղաքը ցերեկը [.....]
18. քաղաք [.....] ես գրավեցի [....-]ma [բռնությամբ] գիշերը,
19. քաղաք [.....] ցերեկով
20. [.....] ես տվեցի Երկնային ամպրոպի աստծուն [...]

¹⁵³ Դժվար է հստակ նշել, թե ով էր այդ պահին Քանեշի արքան, հավանաբար Ինարի որդի Վարսաման: Քանեշի արքաների մասին տե՛ս **Ghazaryan 2022: 14-15**:

¹⁵⁴ Հավանաբար կուսսարացիները քանեշցիներին/նեսացիներին վնաս չեն հասցրել, քանի որ կուսսարացիների և քանեշցիների մեծ մասը պատկանում էին նույն էթնոլեզվական հանրության, որի կենտրոնատեղին ու մշակութային կենտրոնը Քանեշ-Նեսան էր, այդ պատճառով հետագայում այդ լեզուն հիշատակվել է նեսիերեն (խեթերեն): Հավանական է նաև, որ Պիթխանայի տոհմը ծագում էր Քանեշից:

¹⁵⁵ Պիթխանայի մահվանից հետո հավանաբար Քանեշ-Նեսայի նախկին իշխանավորները անհաջող փորձ են արել վերականգնելու իրենց իշխանությունը քաղաքում:

¹⁵⁶ Նկատի ունի Խաթթուսա կենտրոնով Խաթթի պետությունը:

21. [.....] և Երկնային ամպրոպի աստվածը ha-x[] նորից:
22. Ով էլ դառնա արքա ինձանից հետո,
23. քաղաք [.....-]x-an և Խարկիունա քաղաքը, Նեսա քաղաքը
24. [երբեք] նորից չբնակեցվի, Նեսա քաղաքը
25. թշնամի կդառնա ինձ, և դա կլինի ամբողջ բնակչությանը
26. [.....] թշնամի] կդառնա: Եվ ինչպես առյուծը երկիրը,
27. [.....] սակայն ինչ-որ և նրա վրա [.....]
28. [.....] բնակեցրեց, Երկնքի ամպրոպի աստվածը [.....]
29. [.....]
30. [.....] Այն բանից հետո, երբ հայրս [.....]
31. [.....] Զալպուվա քաղաքից ծովի
32. [.....] [Զալպուվա քաղաքը] ծովում [
33. Այս բառերը աղյուսակի վրա իմ դարպասների վրա [...]
34. Ապագայում ոչ մեկը չպետք է կոտորի այս աղյուսակը:
35. Ով որ կկոտորի դրանք, կդառնա թշնամի Նեսա քաղաքի:
36. Սակայն Պիյուստին՝ Խաթթիի արքան,
37. իր օգնականներին նա բերեց, ապա [ես] Սալամայի¹⁵⁷ քաղաքում:
38. Բոլոր երկրները Զալպուվա քաղաքի, որը ծովի մեջ էր [..]
39. Նախկինում Ուխնան՝ Զալպուվա քաղաքի արքան, մեր աստծուն¹⁵⁸
40. տարել էր Նեսա քաղաքից Զալպուվա քաղաք,
41. սակայն հետո ես՝ Անիտտան, մեծն արքան, մեր աստծուն
42. Զալպուվա քաղաքից ետ բերեցի Նեսա քաղաք:

¹⁵⁷ Այս քաղաքը Սալամայա ձևով հիշատակվել է հետագա խեթական աղբյուրներում: Տե՛ս **RGTC VI**: 332-333:

¹⁵⁸ Բնականաբար, այստեղ խոսքը աստծո արձանիկի մասին է: Կարևոր է հիշատակել, որ Անիտտան նեսիացիների աստծոն կոչում է «մեր աստված = ^DŠi-ú-šum-m[i-in]»: Հավանաբար այն ընդհանուր էր և՛ կուսասարացիների, և՛ քանեշցիների համար: Տե՛ս **Klengel 1999**: 26:

43. Բացի այդ՝ ես ողջ բերեցի Խուցցիկային, Զալպուվա քաղաքի արքային
44. Նեսա քաղաք: Սակայն Խաթթուսա քաղաքը [...]
- ՀԿ
45. [...]: Ես (ավերեցի այն: Երբ նրանք [...])
46. սովի մատնվեցին, իմ աստված Խալմասուիտին նրանց տվեց ինձ
47. իմ աստվածը այն տվեց ինձ: Իսկ գիշերը
48. ես այն ուժով վերցրի և այդ տարածքում մոլախոտ ցանեցի:
49. Ով ինձանից հետո թագավոր դառնա
50. և Խաթթուսա քաղաքը կրկին բնակեցնի,
51. թող Երկնքի ամպրոպի աստվածը հարվածի նրան:
52. Ես շրջվեցի դեպի դեպի Սալատիվարա քաղաք:
53. Սակայն Սալատիվարա քաղաքը դուրս բերեց
54. քաղաքից իր զորքերը, հանդիպեց (ինձ), և ես բերեցի նրանց Նեսա քաղաք:
55. Եվ Նեսա քաղաքում ես կառուցեցի ամրություններ: Այդ ամրությունների դիմաց
56. ես կառուցեցի տաճար Երկնային ամպրոպի աստծո համար, մեր աստծո տաճարը:
57. Տաճար կառուցեցի Խալմասուիտ աստծո համար, Երկնքի ամպրոպի աստծո՝ իմ տիրոջ տաճարը, տաճարը մեր աստծո:
58. Այն ամենը, ինչ որ ես բերեցի տուն արշավանքներից, ես նվիրաբերեցի նրանց:
59. Եվ ես երդվեցի ու անե՞ծք ասացի:
60. Նույն օրը բերեցի [2 առյուծ, 70 (վայրի) վարազ, 60 մացառուտային վարազ],

61. 120 վայրի կենդանիներ¹⁵⁹, [լինի ընծառյուծ, լինի առյուծ, լինի եղնիկ],
62. լինի դա եղնիկ, լինի դա [.....]
63. Նեսա քաղաքին՝ [իմ քաղաքին]:
64. Այդ նույն տարում ես գնացի պատերազմի ընդդեմ Սալատիվարայի:
65. Սալատիվարա քաղաքի մարդը¹⁶⁰ [իր որդիների հետ միասին եկավ իմ դեմ]:
66. նա թողեց [(իր երկիրը և իր քաղաքը)],
67. և գնաց Խուլաննա գետի ափ,
68. Քաղաք Նե[սայի ընդդեմ նրա շարժվեց]:
69. Եվ այրեցի նրա ամրությունները:
70. Քաղաքը [պաշարողների քանակը 1400 հետևազոր էր],
71. և 40 [մարտակառքեր: Արծաթը և ոսկին]
72. նա¹⁶¹ տարավ [իր հետ, և նա փախուստի դիմեց]:
73. Երբ ես [.....]¹⁶² գնացի նորից արշավանքի,
74. և Պուրուսխանդա քաղաքի մարդը¹⁶³ ինձ նվերներ բերեց:
75. Նա ինձ համար նվեր բերեց երկաթե գահ և երկաթե գավազան:
76. Երբ վերադարձա Նեսա քաղաք,
77. և ինձ հետ բերեցի Պուրուսխանդա քաղաքի մարդուն:
78. Երբ նա գնա գահանիստ դահլիճը¹⁶⁴,
79. նա կնստի իմ աջ կողմում»:

¹⁵⁹ Հավանաբար այս ամենը արվում էր ի տես քանեշցիների որպես արքայական հզորության ցուցիչներից մեկը և որպես «տեսարան» հասարակ ժողովրդի համար:

¹⁶⁰ Խոսքը Սալատիվարայի կառավարչի կամ արքայի մասին է:

¹⁶¹ Սալատիվարայի արքան:

¹⁶² Հավանաբար պետք է լիներ Պուրուսխանդա քաղաք/երկիրը:

¹⁶³ Պուրուսխանդայի արքան:

¹⁶⁴ Կրկնօրինակների հիման վրա վերականգնվում է որպես Զալպուվայի գահանիստ դահլիճը:

SUMMARY

SOURCES OF THE FIRST HALF OF THE II MILLENNIUM BC ABOUT THE ARMENIAN HIGHLAND

ARTAK MOVSISYAN^{}, ROBERT GHAZARYAN,
RUSLAN TSAKANYAN, LIANNA KARAPETYAN*

In Old Assyrian (“Cappadocian”), Old Hittite and Babylonian sources of the first half of the II millennium BC there is information about the history of the Armenian Highland of this period.

The book includes Assyrian (“Cappadocian”), Old Hittite, and Old Babylonian texts containing information about the countries and cities of the Armenian Highland. It should be noted that Old Assyrian (“Cappadocian”) cuneiform sources are unique in terms of covering the political and socio-economic life of that period. Sources that date back to the periods of the Old Babylonian and Hittite kingdoms are also of great historiographical importance. Most of these sources have not been introduced into the scientific circulation of Armenian studies. They provide an opportunity to get an idea of the political and economic situation of the western and southern parts of the Armenian Highland.

РЕЗЮМЕ

ИСТОЧНИКИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ II ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ДО Н.Э. ОБ АРМЯНСКОМ НАГОРЬЕ

*АРТАК МОВСИСЯН[†], РОБЕРТ КАЗАРЯН,
РУСЛАН ЦАКАНЯН, ЛИАННА КАРАПЕТЯН*

В древнеассирийских («каппадокийских»), древнехеттских и вавилонских источниках первой половины II тыс. до н.э. сохранились сведения об истории Армянского нагорья в этот период.

В книгу вошли ассирийские («каппадокийские»), древнехеттские, а также древневавилонские тексты, содержащие сведения о странах и городах Армянского нагорья. Следует отметить, что древнеассирийские («каппадокийские») клинописные источники уникальны с точки зрения освещения политической и социально-экономической жизни того периода. Большое историографическое значение имеют также источники, которые относятся к периодам древневавилонского и древнехеттского царств. Большинство этих источников не введено в научный оборот арменоведения. Они дают возможность составить представление о политическом и экономическом положении западной и южной частей Армянского нагорья.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ադոնց Ն. 1972, Հայաստանի պատմություն: Ակունքները X-VI դդ. մ.թ.ա.: Հայերի ծագումը, Երևան, 430 էջ:

Ադոնց Ն. 1987, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում: Քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Երևան, 639 էջ:

Երեմյան Ս. 1963, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի: Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա, Երևան, 154 էջ:

Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (Թ.Խ. Հակոբյան, Ս. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան), Երևան, 1986, հ. 1, 992 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա: Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք.հ. 298 թվականը (Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Ե. Մովսիսյան), հ. 1, Երևան, 2007, 550 էջ:

Մովսիսյան Ա. 2013, Բաբելոնիան և Հայկական լեռնաշխարհը, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, չորս հատորով, հատոր I, Հին շրջան, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, «Զանգակ հրատարակչություն», Երևան, էջ 136-140:

Ղազարյան Ռ. 2013, Մուրսիլի II-ի «Տասնամյա» տարեգրությունը, «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2013, 142 էջ:

Ղազարյան Ռ., Ցականյան Ռ. 2021, Սուբուր/Սուբարտու երկիրն Ադաբի արքա Լուգալ-Աննա-Մունդուի արձանագրությունում, // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, N 3, էջ 114-125:

Ղազարյան Ռ., Ցականյան Ռ. Ա. 2021ա, Լագաշի տիրակալ Էաննատումը և Սուբուր երկիրը // ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գիտական աշխատություններ, Երևան, N 2(24), էջ 95-100:

Սարգսյան Գ. 1992, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները (Հայկի և Հայկյանների առասպելի պատմականության և զարգացման փուլերի խնդիրը) // ՊԲՀ, N 2-3, էջ 27-50:

Քոսյան Ա. 1998, Տուն Թորգոմայ (առասպել և իրականություն), Երևան, 79 էջ:

Քոսյան Ա. 2004, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Երևան, 168 էջ:

Քոսյան Ա., Ղազարյան Ռ., Խանզադյան Մ., Մարտիրոսյան Ա. 2018, Մ.թ.ա. XV դարի խեթական սեպագրական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի մասին, «Գիտություն» հրատ., 182 էջ:

Քոսյան Ա. 2022, Խեթական թագավորություն (քաղաքական պատմություն), Երևան, 252 էջ:

Зорбян Л. Н. 1979: Орография Армянского нагорья (опыт орографического анализа морфоструктуры), Ереван, 121 с.

Alp S. 1983: Die Lage der hethitischen Kultstadt Karahna im Licht der Maṣat-Texte: in R.M. Boehmer&H. Hauptmann (eds.). Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift für Kurt Bittel (Mainz am Rhein), S. 43-46.

Barjamovic G. 2011, A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period, University of Copenhagen, 519 p.

Barjamovic G., Hertel T., Larsen M. T. 2012, Ups and Downs at Kanesh. Chronology, History and Society in the Old Assyrian Period, PIHANS. Uitgaven van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden, 161p.

Beckman G. 2000: Edicts and Proclamations. 1. Bilingual Edict of Hattušili I (2.15). The Context of Scripture, II, Monumental Inscriptions from the Biblical World (ed. W. Hallo), Leiden-Boston, pp. 79-81.

Bilgiç E. 1945-1951: Die Ortsnamen der “kappadokischen” Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens, Archiv für Orientforschung, 15, pp. 1-37.

Biroth M. 1974: Archives Royales de Mari 14, Lettres de Yaqqim-Addu, gouverneur de Sagarâtum, Paris.

Bryce T. 2005: The Kingdom of the Hittites. New edition, Oxford University Press, 554 p.

Bryce T. 2012: The World of the Neo-Hittite Kingdoms. A Political and Military History, Oxford, 2012, 356 p.

Charpin D., Joannès F., Lackenbacher S., Lafont B. 1988: Archives Épistolaires de Mari I/2, Archives Royales de Mari XXVI, Paris: Editions Recherche sur les Civilisations.

De Martino S. 2009: Šamuḫa. Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, band 12, 1/2, pp. 1-2.

Dercksen J.G. 2008: The Assyrian Colony at Kanesh, In Gernot Wilhelm (ed.), Hattuša-Boğazköy. Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients, S. 109-124.

Dercksen J. G. 2010: Anitta and the man of Puruṣhanda. Studies presented in honor of Veysel Donbaz, pp. 71-74.

Dossin G. 1946: Archives Royales de Mari 1, Lettres, Textes Cunéiformes, Tome XXII, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.

Dossin G., Bottéro J., Birot M., Burke M. L., Küpper J. R. et Finet A. 1964: Archives Royales de Mari 13, Textes divers, Paris, 1964.

Durand J.-M. 1997: Les Documents Épistolaires Du Palais de Mari, Tome I, Littératures Anciennes Du Proche-Orient 16, Paris: Les Éditions du CERF.

Finkelstein J. J. 1955: Subartu and Subarians in Old Babylonian Sources, Journal of Cuneiform Studies, Vol. 9, № 1, pp. 1-7.

Forlanini M. 2004: Dall'alto Habur alle montagne dell' Anatolia nel II Millennio A.C. Note sulla Geografia storica di una regione poco conosciuta, Amurru, N 3, pp. 405-426.

Forlanini M. 2008: The historical geography of Anatolia and the transition from the kārūmperiod to the Early Hittite Empire. Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period. Old Assyrian Archives, Studies, Vol. 3, PIHANS, Vol. 111, pp. 57-86.

Forrer E. 1920: Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, Leipzig, 149 S.

Frayne D. 1990: Old Babylonian period (2003-1595 BC), The Royal inscriptions of Mesopotamia. Early periods, Vol. 4, Toronto-Buffalo-London.

Gadd C. J., Legrain L. 1928: Ur Excavation Texts. 1: Royal Inscriptions. With contributions by Smith S. and Burrows E. R., London.

Gelb I. J. 1944: Hurrians and Subarians, Studies in Ancient Oriental Civilization, № 22, Chicago.

Ghazaryan R. 2016: The south-western region of the Armenian Highland within the Hittite State, Fundamental Armenology, Issue 2 (4), pp. 18-23.

Ghazaryan R. 2017: Kussara - the cradle of Hittite state, The English Historical Review, Issue 559 (2), December, Volume 132, pp. 1391-1395.

Ghazaryan R. 2022: Administrative and political system and economy of the Kingdom of Kanesh, Bulletin of the Institute of Oriental Studies, N II/2, 2022, pp. 13-24.

Gilan A. 2014: The Hittite *Offering Lists* of deceased kings and related texts (CTH 610-611) as historical sources, KASKAL. Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico. Volume 11, Firenze, pp. 85-102.

Gilan A. 2018: In search of a distant past: Forms of historical consciousness in Hittite Anatolia, Anadolu / Anatolia, 44, pp. 1-23.

Goetze A. 1953: An Old Babylonian Itinerary, Journal of Cuneiform Studies, Vol. 7, N 2, pp. 51-72.

Gurney O. R. 2003: The Upper Land, mātum elūtum, in G. Beckman et al (eds.) Hittite Studies in Honour of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of his 65th Birthday, pp. 119-126.

Hecker K. 2004: Beim Tode unseres Vaters. Der leidige Streit ums Erbe, in J. G. Dercksen (ed.), Assyria and Beyond. Studies Presented to Mogens Trolle Larsen (PIHANS 100), Leiden, S. 281-297.

Helck W. 1984: Die Šukziya-Episode im Dekret des Telipinu, Die Welt des Orients, 15, S. 103-108.

Herbordt S., Alkan M. 2000: Ein scheibenförmiges Hieroglyphensiegel im Sivas Museum, ArchAn, N 4, S. 89-98.

Hoffmann I. 1984: Der Erlaß Telipinus, Heidelberg, 215 S.

Houwink Ten Cate Ph. H. J. 1970: The Records of the Early Hittite Empire (c. 1450-1380 B.C.), PIHANS, XXVI, Istanbul, 87p.

Jean Ch.-F. 1941: Archives Royales de Mari 2, Lettres, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthne.

Klengel H. 1999: Geschichte des Hethitischen Reiches. Handbuch der Orientalistik, I/34, Brill, Leiden, 428 S.

Kryszat G. 2004: Herrscher, Herrschaft und Kulttradition in Anatolien nach den Quellen aus den altassyrischen Handelskolonien. Teil. 1: Die sikkātum und der rabi sillitim, AoF, 31, S. 15-45.

- Kulakoğlu F. 2014:** Kanesh after the Assyrian Colony Period: Current Research at Kültepe and the Question of the End of the Bronze Age Settlement. In *Recent Research at Kültepe-Kanesh*. Journal of Cuneiform Studies Supplemental Series, pp. 85-94.
- Kupper J.-R. 1954:** Archives Royales de Mari 6, Lettres, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthne.
- Kupper J.-R. 1998:** Lettres Royales du Temps de Zimri-Lim, Archives Royales de Mari XXVIII, Paris: Editions Recherche sur les Civilisations, 1998.
- Larsen M. T. 2010:** Kültepe Tabletleri VI-a: The Archive of the Šalim-Aššur Family. Volume 1: The first two generations, TTKY, 6/33d-a. AKT 6a, Ankara.
- Lassen A. W. 2010:** Wool Trade in Old Assyrian Anatolia, *Jaarbericht Ex Oriente Lux*, N 42, pp. 159-179.
- Lebrun R. 1975:** Samuha, Foyer Religieux de l'Empire Hittite (Publications de l'Institut Orientaliste de Lovain), 252 p.
- Lewy J. 1935-1937:** Tablettes cappadociennes du Louvre (Textes cuneiforms du Louvre XIX, XX, XXI), Paris.
- Maxwell-Hyslop K. R. 1974:** Assyrian Sources of Iron. A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence, *Iraq*, XXXVI, N ½, pp. 139-154.
- Melchert G. 1978:** The Acts of Hattušili I, *Near Eastern Studies*, Vol. 37, N. 1, pp. 1-22.
- Michel C. 2008:** The Alāhum and Aššur-taklāku archives found in 1993 at Kültepe Kaniš, *AoF*, 35/1, pp. 53-67.
- Michel C., Garelli P. 1997:** Tablettes paléo-assyriennes de Kültepe. Vol. 1 (Kt 90/k), Istanbul.
- Müller-Karpe A. 2000:** Kayalipinar in Ostkappadokien. Ein neuer hethitischer Tontafelfundplatz, *MDOG*, N 132, S. 355-365.
- Müller-Karpe A. 2009:** Recent Research on Hittite Archaeology in the "Upper Land", Central-North Anatolia in the Hittite Period. New perspectives in light of recent research. Acts of the international conference held at the University of Florence (7-9 February 2007), Roma, pp. 109-117.

Müller-Karpe A. et al. 2006: Untersuchungen in Kayalipinar 2005, MDOG, N 138, S. 211-247.

Neu E. 1974: Der Anitta Text, StBoT 18, Wiesbaden, 157 S.

Oppenheim A. Leo 1955: Babylonian and Assyrian Historical Texts, in Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, Ed. by J. B. Pritchard, Princeton, New Jersey, 265-317.

Otten H. 1958: Keilschrifttexte, MDOG, N 91, S. 73-84.

Otten H. 1981: Die Apologie Hattusilis III: Das Bild der Überlieferung, StBoT, H. 24, Wiesbaden, 141 S.

Özgüç T. 1986: New observations on the Relationship of Kültepe with Southeast Anatolia and North Syria during the Third Millennium B.C., in J.V. Canby - E. Porada - B.S. Ridgway - T. Stech (ed.), Ancient Anatolia Aspects of Change and Cultural Development Essays in Honor of Machteld J. Mellink, pp. 31-47.

Richardson S. 2010: Texts from the Late Old Babylonian Period, № 2, Journal of Cuneiform Studies Supplemental Series, American Schools of Oriental Research, Boston.

Richardson S. 2020: The Origin of Foreign Slaves in the Late Old Babylonian Period, Kaskal, № 17: 53-73.

Smith S. 1924-1927: Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets in the British Museum, Parts II-IV, London.

Smith S., Wiseman D. J. 1956: Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets in the British Museum, Part V, London.

Sommerfeld W. 2006: Ein altassyrisches Tafelfragment aus Kayalipinar. In Müller-Karpe A. et al., Untersuchungen in Kayalipinar 2005, S. 231-233.

Soysal O. 1990: Noch einmal zur Šukziya-Episode im Erlaß Telipinus, Orientalia, 59, S. 271-279.

Stephens F. J. 1927: The Cappadocian Tablets in the University of Pennsylvania Museum, JSOR, 11, pp. 101-136.

Stephens F. J. 1944: Old Assyrian Letters and Business Documents, Babylonian Inscriptions in the Collection of James B. Nies, Yale University Vol. VI, New Haven.

Stol M. 1976: Studies in Old Babylonian History, Publications de l'Institut historique et archéologique néerlandais de Stamboul, N° XL, Nederlands Historisch-archaeologisch Instituut te Istanbul.

Taracha P. 2009: Religions of Second Millennium Anatolia, Wiesbaden, 232 p.

Thureau-Dangin F. 1936: Textes de Mâri, Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale, Vol. 33, N° 4, pp. 169-179.

Topçuoğlu O. 2010: Anitta Text, Anatolia's Prologue, Kültepe Kanesh Karum, Assyrians in Istanbul (F. Kulakoğlu, S. Kangal), pp. 24-29.

Ungnad A. 1938: Datenlisten, Reallexikon der Assyriologie, Band II, S. 131-194.

Ulshöfer A. M. 1995: Die Altassyrischen Privaturkunden. Freiburger Altorientalische Studien, Band 4, Stuttgart, 503 S.

Van den Hout Th. P. J. 1997: The Proclamation of Telipinu (1.76), The Context of Scripture, Vol. I. Canonical Composition from the Biblical World, ed. Hallo W., Leiden-New York-Köln, pp. 194-199.

Veenhof K. R. 2010: Kültepe Tabletleri V. The Archive of Kuliya, son of Ali-abum (Kt. 92/k 188-263). (TTKY 6/33c, AKT 5), Ankara.

Wilhelm G. 2006: Die hurritischsprachige Tafel Kp 05/226. In Müller-Karpe A. et al., Untersuchungen in Kayalipinar 2005, MDOG, N 138, S. 233-236.

Yakar J., Gürsan-Salzmänn A. 1979: Archaeological Survey in the Malatya and Sivas Provinces - 1977, Tel Aviv, N 6, pp. 34-53.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա

Աբու[ժ]խտա – 25
Ադունովա – 39
Ալալախ – 41
Ալ-իծուռատիմ – 26
Ակծում – 94
Անտիտավրոսի լեռներ – 49
Աշշուր – 15, 18, 19, 21, 25, 34, 45, 46, 49
Ապալուդանա – 25
Ապցիսնա – 39
Ապում – 25
Առաջավոր Ասիա – 64
Ասորեստան – 64, 65
Ասորիք – 15, 16, 17, 23
Արատտա – 61
Արմինա – 66
Արծիյա – 39
Աքքադ – 87, 88

Բ

Բաբելոն – 61-67, 71, 76, 82
Բաբելոնիա – 60, 64, 87, 92, 93, 95
Բանիսրա – 25
Բուրունդա – 90

Գ

Գ/Կուտիում – 62, 88, 89, 91

Դ

Դեր – 65
Դիալա գետ – 62
Դիարբեքիր – 26

Դուրխումիտ – 25, 42, 49
Դուրմիտտա – 25

Ե

Եդեսիա – 26,
Եփրատ գետ – 22, 24, 39, 60, 64, 67, 90

Զ

Չալլարա – 99,
Չալպա/Չալպուվա – 25, 29, 30, 31, 49, 54-56, 96, 107, 108
Չիբնաթում – 69
Չիմիսխունա/Չիպիսխունա/Չապիսխունա – 42
Չիլունա – 25
Չուկուա – 25

Է

Էլամ – 62, 63, 71, 78, 80, 87, 91
Էլբիստան – 26
Էկալատում – 90
Էշնունա – 62, 88
Էրիդու – 88
Էքալաթում

Թ

Թեգարամա – 20-33, 42, 49, 50, 51, 63
Թել Հարիրի – 62
Թիլ-Գարիմմու – 23
Թուլթոլ – 69, 70
Թուրուկկու – 62,

Ի

Իսի՛ն – 88

Իսովա – 22, 23, 41, 64

Լ

Լանդա – 99

Լարսա – 88

Լուխուզատտիյա/Լավազանտիյա
/Լախուվազանտիյա – 25, 30,
37, 42, 44-47, 49, 50, 56, 57

Լուսնա – 99

Խ

Խաթթի/Խաթթում – 21, 23, 30,
37, 41, 49, 100, 107

Խաթթուսա – 19, 25, 26, 30, 33,
35, 43, 96, 98, 99, 102, 106

Խախխում – 25, 26, 28, 49

Խառանու – 26

Խատիկախորա – 43-45

Խարկիունա – 107

Խարսա – 49

Խաքա – 26, 43

Խիմուվա – 22, 64

Խուպիսնա – 99

Խուրամա/Խուրմա – 26, 27, 28,
31, 38, 43, 44, 45, 49, 50, 51,
58, 59, 98

Խուրուխաշշում – 35

Խուրումխասսում – 26

Շ

Շոփք – 22, 23, 64

Կ

Կակարուվա – 26

Կակմու – 62, 89

Կապադոկիա – 15, 40

Կարախնա – 26, 37, 38, 43-45

Կարգամիս – 22

Կարդունիաշ/Քարդու – 64

Կասսիյա – 22

Կատտունանա – 81

Կիլիկիա – 41

Կուքորնատ – 26, 43-45, 49

Կուսսարա/Կուսսար – 19, 20, 26,
31, 43, 49, 50-59, 96-102,
105-107

Կուրուսա – 26,

Կուտիյա – 43-45

Հ

Հալեպ – 41

Հայաստան – 9, 61, 64-67

Հայկական լեռնաշխարհ – 7, 8,
15, 18, 20, 23, 40, 60-63, 68,
101, 103

Հարմինույա – 66

Մ

Մամնա – 26, 31, 32, 34, 49

Մաշու/Մասիուա/Մասիոն լեռներ
– 61, 64

Մարասանտիյա – 38,

Մարաստան – 64,

Մարի – 68, 69, 71, 79, 81, 86,
88, 89

Մելիտենե/Մելիդ – 22, 24

Միջագետք – 7, 17, 23, 26, 63,
66, 68, 69

Միտաննի – 23

Յ

Յամխադ – 76

Ն

Նաիրի-Խուրուշկիա – 64

Նակսունա – 43, 48

Նենասա - 99
Նենիսանկովա - 39
Նիխրիյա - 26, 35
Նինվե - 64
Նիպպուր - 88

Շ

Շուկցիյա - 21
Շումեր - 87, 88

Պ

Պախատիմա - 27
Պիտտիյարիզա - 39
Պուրուսխադրում/Պուրուսխանդ
ա/Բուրուսխաթթում - 27, 96,
109

Ռ

Ռազամա - 76

Ս

Սագարատում - 85
Սալախսովա - 49, 58
Սալատովար/Սալատիվարա -
27, 49, 96, 108
Սամիսունա/Սամիսանա - 27,
Սամոսատ/Շամշատ - 49,
Սամուխա/Սապուխա - 20, 37-
42, 44-49, 53, 54
Սարիսա - 38, 39
Սեբաստիա - 38, 39, 40
Սինախուտտում - 43,
Սուբարտու/Սուբուր - 62, 63, 69-
76, 78, 79, 80, 83, 85-92, 94
Սուպանա - 33

Վ

Վախսուսանա - 27, 42, 43, 49,

Վանա լիճ - 64
Վասխանիյա - 27, 96
Վատարունա - 41
Վերին երկիր - 40
Վիլունա/Վուլունա/Վալունա -
27, 28

Տ

Տալպա - 27, 33
Տապպիկա/Տապիզգա - 42
Տավինիյա - 43
Տիբուրզիյա - 28
Տիգրիս գետ - 60, 88, 90
Տիլինրա/Տիլիուրա - 43, 49, 53
Տիմելիյա/Տամալկիյա - 28, 43,
49
Տիմնիյա - 28
Տուկ/գրիշ - 62, 91
Տուվանովա - 99
Տուրուկու - 89

Ու

Ուլամա - 96
Ուր - 88
Ուրարտու/Ուրաշտու - 65, 66
Ուրուկ - 88

Փ

Փոքր Ասիա - 7, 15-19, 25, 27,
35, 40, 44, 45, 96, 98, 101
Փոքր Հայք - 38

Ք

Քանեշ/Նեսա - 15, 16, 18, 19, 21,
22, 25-30, 34, 36, 37, 45, 46,
49, 50, 56-59, 97, 98, 100,
106-109

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա

Աբի-Էշուխ – 92
Ադադա – 58
Ազուզա – 58
Ալի-աբում – 58
Ալի-ախում – 31, 37, 51
Ալիմ-Կիդու – 95
Ամի-իբալ – 85
Ամմիդիտանա – 92, 93, 95
Ամմիծադուկա – 93, 94
Ամուր-շամաշ – 37
Անիտտա – 50, 96, 99, 100, 102, 103, 105, 107
Աշշուր-բանի – 56
Աշշուր-Էննամ – 34
Աշշուր-թակկակու – 37, 52
Աշշուր-իմիտտի – 34, 56
Աշշուր-նադա – 29
Աշշուր-ռեծի – 29, 52
Աշշուր-տաբ – 54, 56, 58
Առնուվանդա I – 22
Ասանում – 47
Ավշատուման – 48
Արախա – 66
Աքբա-Ախիմ – 71, 73

Բ

Բախդի-Լիմ – 76, 81, 82
Բել – 61
Բերոսոս – 61
Բուզաշ – 63
Բուրիաշ – 63

Գ

Գանդաշ – 63
Գիլգամեշ – 61

Դ

Դակաշ – 63
Դայա – 44
Դարեհ I – 65, 66

Զ

Չակիրա-Խամմու – 80, 81
Չիմրի-Ադդու – 80
Չիմրի-Լիմ/Չիմրիլիմ – 62, 70, 71, 74, 76, 79, 81, 82, 87
Չուզու – 97, 102

Է

Էխլի-Տենու – 41
Էնլիլ – 88

Թ

Թիմիրաշ – 63,
Թուդխալիյա – 100
Թուդխալիյա I – 41, 97

Ի

Իբալ-Ադդուն – 82
Իբալ-պի-Էլ – 70, 71
Իդդին-Սուեն – 55
Իլի-Բանի – 34
Իլի-Շարրումա – 41
Իկուն-պիյա – 44
Իննայա – 29, 30
Իմգուր-Շամաշ – 82
Իշմե-Դագան – 78, 79, 82
Իշտար աստվածուհի – 41

Լ

Լաբարնա I – 97, 98, 99, 100
Լաբարնա II – 99, 100

Խ

Խաբբումա-Դագան – 69, 70
Խաթթուսիլի I – 23, 50, 97, 99, 101
Խաթթուսիլի III – 38, 100
Խայա-սումու – 71, 73, 74, 75
Խանտիլի I – 21
Խանունու – 54
Խուցցիյա – 96, 98, 108

Կ

Կիաքսար-Վարբակես – 64
Կիբրի-Դագան – 83
Կյուրոս Մեծ – 65
Կուկուլանում – 55
Կուրա – 29

Հ

Համնուրապի – 62, 63, 70, 71, 73, 76, 79, 80, 82, 87-91

Մ

Մարդուկ աստված – 87-89
Մարրուտաշ – 63
Մեպտում – 82
Մերալի – 32, 34
Մովսես Խորենացի – 64
Մուրսիլի I – 101

Յ

Յամծում – 71, 73, 75
Յանզու – 64
Յաշուբ-էլի – 69
Յասմախ-Ադդու – 69
Յարիմ-Ադդու – 76
Յաքիմ-Ադդու – 84-87

Շ

Շալիմ-ախում – 37
Շալիմ-Աշշուր – 34, 36, 50
Շամաշ-Էննամի – 35
Շամշի-Ադադ/Շամշի-Ադդու – 69, 70
Շու-Սուեն – 29, 52
Շումալիա – 63
Շումի-աբիյա – 56

Պ

Պապպալա – 48
Պավախտեվմախ – 97, 99
Պարույր Հայկազունի – 64
Պիթխանա – 50, 96, 100, 101, 105
Պիյուստի – 107
Պուզուր-Աշշուր – 52
Պու-շարրումա – 97

Ս

Սիլլի-Ադադ – 31
Սիլիմմա – 53
Սին-նադին-շում – 95
Սուրիաշ – 63

Տ

Տամուրիյա – 41
Տավանաննա – 98
Տելեպինու – 21, 37

Ու

Ուփնա – 107

Ք

Քսիսուպոռու – 61

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԱՐՏԱԿ ԵՐՁԱՆԻԿԻ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ †, ՌՈԲԵՐՏ ՊԵՏՐՈՍԻ ՂԱԶԱՐՅԱՆ,
ՌՈՒՍԼԱՆ ԱՐՇԱԿԻ ՑԱԿԱՆՅԱՆ, ԼԻԱՆՆԱ ԳԱԳԻԿԻ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
Ք.Ա. ՈՐ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ԵՎ ՈՐ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ
ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ**

Գիրք II

**Ք.Ա. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻ
ՍԿԶԲՆԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ
ՄԱՍԻՆ**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Տ. Ապիկյանի
Հրատ. խմբագրումը՝ Մ. Հովհաննիսյանի

Ստորագրված է տպագրության՝ 10.09.2023:
Չափսը՝ 60x84 1/16: Տպ. մամուլը՝ 7.75:
Տպաքանակը՝ 200:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.ysu.am